

JÄRVAMAA PÄRANDKULTUURIST

Autorid: Maire Aimsalu (lk. 68–82), Vello Kallandi (54–64), Katrin Kruus (46–50), Jüri Kõiv (134–136), Toomas Lemming (30–42), Elle Näppo (94–104), Ülo Ormus (116–132; 138–152), Tiit Petersoo (108–112), Allan Piik (7–9), Aleksander Siimenson (86–90), Lembitu Tarang (10–12), Ester Valdvee (16–26).

Fotod: Maire Aimsalu, Vello Kallandi, Katrin Kruus, Jürgen Kusmin, Jüri Kõiv, Toomas Lemming, Triin Neljandik, Elle Näppo, Ülo Ormus, Tiit Petersoo, Aleksander Siimenson, Ester Valdvee.

Projektijuht: Vaike Pommer

Koostaja: Elle Näppo

Keeletoimetaja: Krista Kumberg

Konsultant: Tiiu Saarist

Küljendus: Eesti Loodusfoto

Aluskaardis on digitaalne baaskaart. Autoriõigus: Maa-Amet

Asukoha koordinaadid: L-Est

Objekti kood: Pärandkultuuri objektide register

© Autorid, 2008

ISBN 978-9985-830-93-2

Raamat on mõeldud tasuta levitamiseks

Projekti finantseeritakse Euroopa Regionaalarengu Fondist (ERDF) ning seda teostatakse Lõuna-Soome ja Eesti INTERREG IV A programmi raames.

Raamatu koostamist on rahastanud:

SISEMINISTERIUM

EUROPEAN UNION
EUROPEAN REGIONAL DEVELOPMENT FUND
INVESTING IN YOUR FUTURE

The project has applied for funding from the
CENTRAL BALTIC
INTERREG IV A
PROGRAMME
2007–2013

JÄRVAMAA PÄRANDKULTUURIST

PAIDE — 2008

SISUKORD

PÄRANDKULTUUR AITAB MÕISTA RAHVUSE AJALUGU JA OLEMUST	7
PÄRANDKULTUUR VÄÄRIB HOIDMIST	10
ALBU VALD	15
AMBLA VALD	29
IMAVERE VALD	45
JÄRVA-JAANI VALD	53
KAREDA VALD	67
KOERU VALD	75
KOIGI VALD	85
PAIDE VALD	93
ROOSNA-ALLIKU VALD	107
TÜRI VALD	115
VÄÄTSA VALD	145

PÄRANDKULTUUR AITAB MÕISTA RAHVUSE AJALUGU JA OLEMUST

Järvamaa, üks kaheksast muistsest suurmaakonnast, paikneb Kesk-Eestis, ulatudes Pandivere läänenõlvadelt Kõrvemaa metsa- ja sooderikastele maastikele loodes. Edelas ulatub Järvamaa Pärnu madalikuni ning lõunas Kesk-Eesti moreentasandikule. Eesti maakondade rajajooned püsisid paiguti aastasadu muutumatuna. Piirideks olid vähekõlblikud ja raskesti läbitavad alad. Järvamaa on tänaseni looduslike piiridega eraldatud ala, kuigi muistse paiknemisega võrreldes on maakond nihkunud lõunasse.

Järvamaale on iseloomulik soode küllus – ühes soo- ja rabametsaga katavad need enam kui kolmandiku maakonna territooriumist. Oletatakse, et minevikust on teada vähe linnusekohti seetõttu, et inimesed tundsid end siinsete metsade ja rabade keskel vaenlase eest kaitstuna. Ohu korral ei varjutud mitte linnustesse, vaid mindi pelgupaikadesse – metsadesse ja soosarterele. Viljakad mullad ning metsade ja soode poolt pakutav turvatunne tõid kaasa maakonna arengu ja rikaste külade tekke, mis Läti Hendriku kroonikaski (1224–27) äramärkimist leidnud. Heade

põllumaade ning kõrgel tasemel põllumajandusega paistab Järvamaa silma tänapäevalgi.

Järvamaa eripäraks on suurte ja puhtaveeliste allikate rohkus. Allikaveele on rahvas ka ravitoimet omistanud. See olevat aidanud silma- ja nahahädade vastu. Usk allikavee tervendavasse jõusse püsib tänaselgi päeval. Ennemuiste oli siinkandis palju järvi – sellest ka maakonna nimi ning rändavatest järvedest pajatavad muistendid. Kuigi tänaseks päevaks on Järvamaal ainult 41 järve – suurim neist Koeru lähedal olev Väinjärv – on maakonna nimi püsinud muutumatuna.

Järvamaa on paene maa ning paekivi on andnud nime ka Paide linnale. Hulgaliselt esineb karstivorme – kurisuid, langatuslehtreid, urkeid ning kuivi jõesänge. Maa sisse avanevaid tühemeid seostas rahvas ka põrguga.

Ligikaudu pool maakonna pindalast on metsa all. Metsale kuulub järvakate elus läbi aegade eriline koht. Puid austati ja hoiti ning vahel ka kardeti. Põlvest põlve anti edasi legende pühadest puudest,

mille alla tuldi hädasid kurtma või õnnistust paluma. Metsaga seondub rohkesti vanasõnu ja rahvapärismi.

Järvamaa asustusele on iseloomulikud hästi väljakujunenud kirikukülad ja mõisakeskused. Albu, Roosna-Alliku ja Laupa mõisahooned ning Järvamaa ajaloolised kirikud pakuvad huvi asjatundjatele ja meelitavad kohale turiste. Huvitavad ja omanäolised on vanad mõisapargid, mille rajamisega loodi uusi taimekooslusi ning rikastati maastikupilti.

Inimasustuse kaart muutub. Seal, kus kunagi võis olla küla, laiub nüüd mets või vastupidi. Kuna-gised lagedad heina- ja karjamaad on võsastunud, paljudest puisniitudest on saanud mets. Igasse kohta, kust inimesed läinud, jäävad maha jäljed. Kunagi tähtsad paigad ei kanna enam sama tähendust, mis neil oli enne. Meie rahvusliku eneseteadvuse huvides on tunda möödunud põlvkondadest jäänud märke, sest need on osake meie rahva minevikust, eestluse ajaloost. Metsa peitunud kiviaed, vana talukoha vundament, talitee, metsvendade onn, soosild – need kõik räägivad meile piirkonna minevikust, andes sellele teise väärtuse. Inimesed võiksid teada, kust nad pärit on, kuidas elasid nende esivanemad. Kui me ei

tea, mis kunagi oli, muutub elu vaesemaks.

Sõjajärgsetel aastatel on elulaad muutunud. Põlistalude hävitamine ning üha suurenev linnastumine toovad kaasa sideme kadumise traditsioonilise elulaadiga. Nõukogudeaegne maaparandus põhjustas sageli pärandkultuuri objektide hävimise. Uudismaa tegemise käigus lükati kokku kiviaedu, lubjaahjusid ning terveid talusid. Inimesed on üha enam võõrandunud loodusest, samuti hakkavad kaduma teadmised möödunud aegade elu kohta. Seetõttu on esivanemate elust ja tööst säilinud jäljed tänapäeva inimese jaoks ühest küljest vaatamisväärsuseks, teisalt ka oluliseks teguriks sideme taastamisel oma juurtega. Öeldakse, et ilma juurteta puudub kultuur. Pärandkultuuri objektide kaudu teadvustame oma rahva ajalugu, kuna see põhineb linnastumiseelsel külaühiskonnal ja tollasel elulaadil.

Pärandkultuuri objektide säilimiseks on kõigepealt vajalik nende olemasolust teadlik olla ja seejärel neid ka väärtusena teadvustada. Vaevalt et peremees läheks laiali lõhkuma metsast leitud vana kiviaeda, kui ta teaks selle aia lugu. Sageli ei ole objektide hävitamise taga mitte pahatahtlikkus, vaid teadmatuse ning oskamatus asja hinnata. Loodus- ja

kultuurimälestiste hävitamine ja rikkumine on olnud probleemiks ka varasematel aegadel. Juba 19. sajandi lõpus teadvustati ärksamate inimeste hulgas Paide ordulossi varemete kaitsmise vajadust, et kõik müürikivid mitte tänavasillutamiseks ning majade vundamendiks ei läheks. Järvamaa kohapärимuste

raamatust võib lugeda kiviristidest laotud ahjuvõlvide, pühakividest valmistatud vundamendist, kalmete põlluks tegemisest. Hiimägedest veeti kruusa ja liiva ning Lehtse mõisa parkettpõrandad ning Roosna-Alliku mõisa mööbel olevat valmistatud hiitammedest. Teadlikkus ja suhtumine mängivad pärandkultuuri säilitamisel olulist rolli, nii nagu pärandiga seotud legendid ja mälestusedki.

Meil on siiski veel päris palju alles. Meie linnastumine pole võrreldes paljude Euroopa rahvastega kuigi pikk ning teadmised möödunud aegadest on veel säilinud. Veel saab suhelda inimestega, kes mäletavad vanu pärimusi. Metsades on piisavalt alles märke eelmiste põlvkondade elust. Nende säilimine sõltub peamiselt maaomaniku tahtest ja huvist asja hoida ja säilitada, sest sedalaadi pärandi kaitset ei ole võimalik seadusega reguleerida.

Väärtustades pärimuslikke teadmisi ning hoides alles möödunud aegade elustiili meie mälus, aitame kaasa rahvusliku identiteedi säilimisele – olles eurooplased jääme eestlasteks.

*Allan Piik
Järvamaa Keskkonnateenistuse juhataja*

PÄRANDKULTUUR VÄÄRIB HOIDMIST

Eesti maapiirkondade asustusskeem püsis peaaegu muutumatuna muinasajast kuni 18. sajandi lõpuni. Väga vähe muutusid ka elamiskultuur ja selle maastikus nähtavad märgid, mida me nüüd nimetame pärandkultuuri märkideks.

Inimtegevuse tagajärjel ühed märgid tekkisid ja teised kadusid: mets aletati põlluks, puhkama jäetud põld muutus karjamaaks. Kuigi asukohad vaheldusid, olid need märgid siiski kuskil olemas – inimelamud ja nende juurde kuuluvad kõrvalhooned, kaevud, kiviaiad ümber põllulappide, teerajad põliskülade vahel ja taliteed üle rabade.

Nüüd enam nii ei ole. Maastike muutumine toimub nii kiiresti, et see on märgatav juba ühe inimpõlve kestel. Teistsugusel ja pidevalt muutuval elukultuuril on teistsugused märgid. Ja vanad märgid ei vaheta asukohta, vaid hävivad.

Täbavalt kirjeldab seda protsessi üks Eesti tunnustatumaid geograafe-maastikuteadlasi Hannes Palang: „Heal juhul kolivad kohad mällu. Keegi mäletab, kogub pilte ja mälestusi, tassib lapselapsi kohale

kuni jaksab. Kuid mingil hetkel mäletaja kaob ja kaob ka koht, seekord mälust. Ja nii ongi kohast saanud loodus.“ (Eesti Loodus, 3, 2006, 158)

Koduloolased, olgu nad siis uurijad või retkejuhid-loodusevahendajad, ongi selline omapärane kiht ühiskonnas, kes tahaksid väga, et Eesti maastik ei muutuks nii kiiresti ja jäägitult tegevusareenist lamedaks pildiks (H. Palangu väljend samas).

On ju meeliülendav, kui tunned maastikus liikudes, et oled osaline selles muutumises, üks järjepidevuse kandjatest. See tunne vist ongi kultuuriline side loodusega. Sel juhul saabki maastikku käsitleda igapäevase elu areenina. Kui seda tunnet ei ole, siis vaatlemegi maastikku kui pilti. Kumb viis on sisukam, tunda oma juuri paikkonnas või vaadata ja hinnata ümbritsevat tema ilu järgi?

Viimasel ajal on palju arutletud oma juurte üle. Pärandkultuuri märkide teadvustamine maastikus ongi üks osa oma juurte otsimise protsessis. Need on ainsad käegakatsutavad märgid meie sidemetest läinud põlvkondadega. Kas on seda üldse vaja

edukaks eluks ja rahuloluks? Vist ikka on. Ega muidu paljud taasta oma maakodu esialgsel kujul: puhastatakse kiviraketega kaev, kuigi vesi tuleb puurkaevust torusid pidi, laotakse üles kivikeldri võlv ja pannakse uus sepishingedega uks, kuigi talvetagavarasid hoitakse ammu sügavkülmikus. Samal põhjusel on puisniitudele jälle tekkinud palkküünid, kuigi heina sinna talveks ei veeta. Jälle kerkivad kiviaedade read kunagise karjamaa ja põllu piirile.

Paljud teevad seda enda jaoks, kuid ei keela teistelgi vaadata, tuntakse uhkust ja rahuldust oma põlistest sidemetest siin elanutega. Vana hoitakse ja taastatakse ka taluturismi arendamiseks, linnainimestele maaelu tutvustamiseks.

Ilmselt tuntakse hingelist vajadust säilitada eellaste tehtut. Inimesed jõuavad nii lähemale oma juurte saladustele. Väidab ju ka tuntud visionäär Aare Kasemets, et juurteta kultuur on hääbuv kultuur ja keegi peale meie endi ei oska meie rahvuskultuuri väärtustada ega suuda seda säilitada (Eesti 21. sajandil. 148–155).

Jõuamegi küsimuse juurde, kuidas saaksid inimesed aru, et pärandkultuuri objektide säilitamine aitab oma juurte juurde teed leida, hingelist tasakaalu

luua? Kuidas mõistaksid võimalikult paljud oma osa ajastu elamiskultuuri väljakujunemises ja tunneksid vastutust selle järjepidevuse edasikandumise eest?

Pärast II maailmasõda kerkis lagunevate, segunevate ja pidevalt muutuva sotsiaalse koosseisuga kogukondade stabiilsuse probleem üles ka Põhja-maades, kus seoses tööstuse plahvatusliku arenguga algas, nagu mujalgi, linnastumisprotsess. Juba ligi nelikümmend aastat tagasi hakati Rootsis inventeerima peamiselt inimestest tühjenenud metsaaladel leiduvaid pärandkultuuri objekte – inimtegevuse jälgi maastikus. Nüüd on see tegevus seadustatud ja seda teevad kultuuriliselt ja ajalooliselt motiveeritud koduloouurijad koostöös keskkonna- ja muinsus-ametitega.

Seadustega ei ole aga reguleeritud selle nn riiklikult mittekaitstava pärandkultuuri objektide kaitsmine hävimise eest. Ja seda ei kavatsetagi teha. Metsamaadel on need objektid kaitstud kaudselt – ilma nende hoidmise ja säilitamise kohustuse võtmiseta ei ole metsaomanikul, olgu selleks siis riik või eraomanik, võimalik oma metsi sertifitseerida.

Tuhandete väiksemate maaomanike puhul on aastakümnete jooksul jõutud arusaamisele, et

parim viis säilitada eelmistelt põlvkondadelt päritud kultuurimärke on omanikukaitse. Seda sõna ei taheta eriti kasutada, kuna sõna kaitse viitab ilmselt mingile ohule väljastpoolt. Parem on rääkida omanikuhoiust, sest see on igale maaomanikule loomupärane – hoida väärtusi, mis paiknevad tema maal. Selleks selgitatakse igale maaomanikule, kelle maal on tähelepanuväärseid pärandkultuuriobjekte – vana verstatulp, ruunikivi, keskaegne ratsatee, sajandivanune karjajootmiskaev ja palju muud, nende objektide kasutusvaldkonda, ajalugu ning kultuurilist seost tänapäevaga.

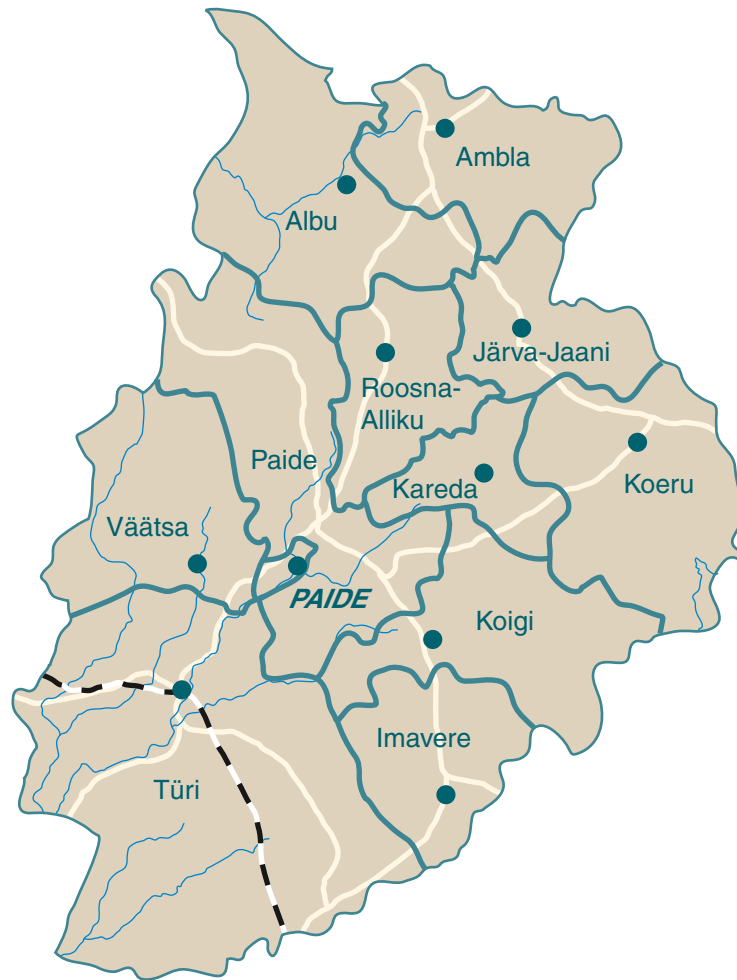
Enamik maaomanikke väärtustab neid objekte, kuna need tõstavad tema omandi väärtust. Sellega kaasneb tavaliselt ka enesehinnangu tõus. Maaomanike koostöö tulemusena, kui näiteks seatakse eesmärgiks turistide arvukuse suurendamist piirkonnas, võib saavutada paikkonna maine märgatavat tõusu. Kui see seatakse eesmärgiks, tuleb luua kohapealne teavitussüsteem – trükised, viidad, matkarajad. Rootsi kogemused näitavad, et kui maaomanik on kultuurilembene ja tunneb oma maal oleva pärandkultuuriobjekti lugu, on see objekt parimal viisil kaitstud.

Sel juhul ei juhtu ehk enam asju mida meil veel kahjuks ette tuleb – rehielamu lammutatatakse küttepudeks, koldega kerisahjust saab kiviktaimla, lubjaahi veetakse ehitusaluseks täiteks, sajanditevanune kiviaed lükatakse mõne puukoorma väljaveoks maatasa.

Pärandkultuuri objektide inventuur ongi teabe kogumine ja esitamine kindla metoodika alusel. Andmed on kogutud teemast huvitatud ja vajaliku koolituse saanud inimeste poolt. Pärandkultuuri objektide inventuuri ei saa mõista ühekordse tegevusena, kirjeldatud on vaid tähelepanuväärsed valim, mida tulevikus on võimalik täiendada. Järjepidev peab olema ka omanike teavitamine ja nende nõustamine pärandkultuuriga seotud tegevustes. Kes saaks seda paremini teha kui piirkonna ja kohalike elanikega tuttav pärandkultuuri inventeerija?

Huvi pärandkultuuri vastu ja tahe neid objekte hoida ei saa tekkida käskude ja keeldudega, kuid samas ei ole reaalne ka sajaprotsendiline omaalgatus. Loo-dame, et seegi raamatuke aitab kaasa kultuurilooliselt kõnekate objektide säilimisele meie mälus. Sellega väldime kodumaastiku muutumist ühekihiliseks pildiks.

Lembitu Tarang, projekti konsultant

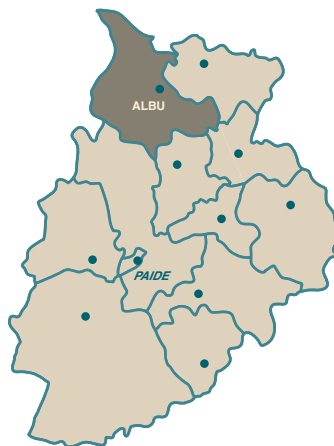

- 1 Rist Kakerdaja rabas
- 2 Punkrisaar
- 3 Kabelimägi
- 4 Rajassaare talukoht
- 5 Dehni mõis ja nivoojootjaga puhaslaut
- 6 Lamba küla

ALBU VALD

Suurem osa Albu vallast asub Kõrvemaal, millest osa on võetud kaitse alla. Piirkonnale oli iseloomulik elu soosaartel, millest kõnelevad seal asuvad taluasemed, soosillad, pakk-, roigas- ja taliteed. Soosaared on olnud kohaks, kuhu põgeneti katku ja sõdade eest. Ester Valdvee inventeeris 166 pärandkultuuri objekti, sellest 81 erinevat objekti tüüpi.

RIST KAKERDAJA RABAS

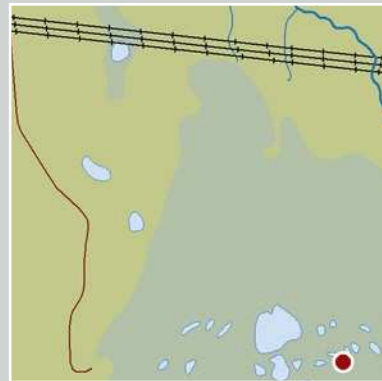
Järvamaa loodenurgas Kakerdaja rabas ühe lauka serval seisab inimesekõrgune halliks pleekinud ja samblikega kaetud puust rist, mida hoiab koos vanaaegne sepanael. Teise maailmasõja aastatel saksa valitsuse ajal tuli Noku talu perepoeg ühel mardiõhtul koos sõbra ja akordioniga Mõnuvere külast üle raba kodu poole. Koju nad ei jõudnudki. Nad leiti kevadel Kakerdaja raba laukast. Noormeeste mälestuseks pandi lauka servale rist.

Laugasterohke Kakerdaja (ka Kakerdi) raba on üks Kõrvemaa suurimaid ja sügavamaid: pindala ligi 2400 hektarit, turbalasundi sügavus kuni kaheksa ja pool meetrit. Raba omapäraks on tema kaheastmelisus – laukavöö paikneb kahel kõrgusel. Raba ja selle põhjaservas asetsev 6,7 ha suurune tumepruuni veega järv on oma nime saanud osava sukeldujana kütte petva järvekauri, rahvapärase nimetusega kakerdaja, järgi. Nime saamist põhjendati nii: „Kakerdi on saanud oma nime lindude järgi. Nende jalad olid olnud saba all ja nad pole kuidagi käia saanud.”

Rabas hakkab kutsuvalt silma segametsaga kaetud Hiiesaar, mis rahvapärimuse järgi on hiiepaik olnud. Saare idapoolses osas on suurelt jaolt säilinud umbes 70-aastastest pärnadest ring. Saare kirdeosas paiknevad kahe kuni kolme meetri pikkused künkad. Pärimuse järgi olnud see sõja-aegadel peidupaik. Keset platsi olnud ohvrikivi. Maad olevat kasutatud matmiseks. Seda tõendavad haudade sarnased künkad. Arvati, et sinna maeti need, kes surid pelgupaigas olles.

587961 / 6562101

129:HAT:001

PUNKRISAAR

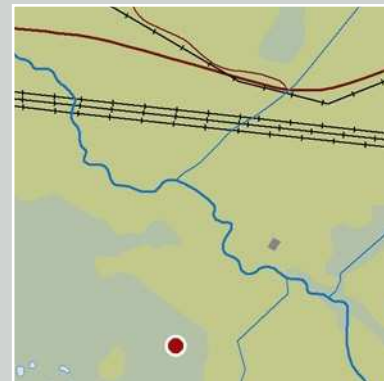
Kohalikud metsavennad Endel Allak, Max ja Benita Loodis ning Vambola Vaaderpall elasid aastatel 1952–1955 Kakerdaja rabas. Pikemalt elati madalal soosaarel, mida kutsutakse Punkrisaareks. Suurema punkri, mis ehitati pärast Vambola Vaaderpalli liitumist, ehitamisest rääkis Endel Allak: „Tegime Kakerdajasse suurema punkri: minu pesa jäi uksest vasakule, Max ja Benita paremale, Vaaderpall oli ahju taga. Esimene asi oli kaev kaevata. Raba veeres tuli vesi kiiresti vastu. Punkri ladusime mätastest üles. Raba servast lõikasime kõrkjaid, nendega vooderdasime seest, väljast kuuseokstega. Ukse tegime täpselt nii laia, et mees läbi mahtus. Aknad olid üks ühes, teine teises seinas, väikesed nagu aknaruut. Küttekolle oli ka, mitte raudahi, seda olnuks kahju maha jätta. Aga kaevu kaevamise savist ja kividest ladusime. Viimati oli isegi praeahi sees.”

1954. aasta kevadel, kui Vaaderpall koju naisega kohtuma läks, võeti ta kinni. Pärast seda tehti suurem haarang, mille käigus sai Endel Allak küll haavata, aga metsavennad pääsesid põgenema. Punkri põletasid julgeolekumehed maha.

Ümbruskonna metsades on veel teisigi punkriasemeid. Sae talu lähedal punkris varjasid end Kaljo Arpo koos Sae talu perepojaga. Künkasse ehitatud punkrist on järel ka suitsutoru. Jäätma nõmmel olnud metsavendade maapealne punker (onn), mis oli ehitatud nelja kuuse vahele. Alles on üks kuusk ja kolm kändu ning mõned punkri seina okaspuulatid.

588831 / 6562472

129:MVP:003

KABELIMÄGI

Albu (*Alpie*) ordumõisa mainitakse esimest korda 1282. aastal. Mõisahoonest umbes kilomeetri jagu põhja-kirde suunas asub Kabelimägi. 1884. aastal lasi Albu mõisa omanik Aleksander P. E. von Lilienfeld rajada mõisa lähedale mäekünkale perekonna matmispaiga. 25. detsembril 1884. a suri von Lilienfeldi vanem tütar Helene Jeanette Elisabeth (sünd 1867) difteriiti ja maeti esimesena vastvalminud perekonnakalmistule. Tema matusepäeval 31. detsembril õnnistati sisse matmispaik koos sinna ehitatud kabeliga. Hästikorrastatud, teeradade ning lillepeenardega matmispaika hakati kutsuma Kabelimäeks. Pärast Lilienfeldi lahkumist ja mõisa üleandmist 1898. a tema väimehele Wilhelm von Wrangelile, kaevati mõisapreili põrm üles ja viidi tinutatud kirstus ära.

Korva karjääri serval asuv raudkivist ja Kuru dolomiidist Albu mõisa kabel on varisemisohus.

Kabelimäele viis tee üle Keldrimäe, kus asusid Albu mõisa viinakeldrid. Viin tulnud sinna viinavabrikust otse mööda torusid. Mõisahärra korraldas jaanilaupäeviti Keldrimäel mõisarahvale pidusid, kus anti õlut ja süüagi. Suur tõrvatünn aeti üles, tehti tuld, mängiti ja võisteldi. Keldrimäe hilisemaks nimeks sai Tornimägi, kuna Eesti triangulatsioonivõrgu rajamisel 1930. aasta paiku ehitati sinna kõrge triangulatsioonitorn. See kukkus kokku 1946.–47. aastal. Uue torni, mis püsis veel 1970. aastate alguses, ehisasid Nõukogude armee sõdurid 1961. a kevadel. Praegu on samas Eesti Vabariigi geodeetiline punkt, tornist aga säilinud ainult postide betoonalused.

595455 / 6559209

129:KBM:001

RAJASSAARE TALUKOHT

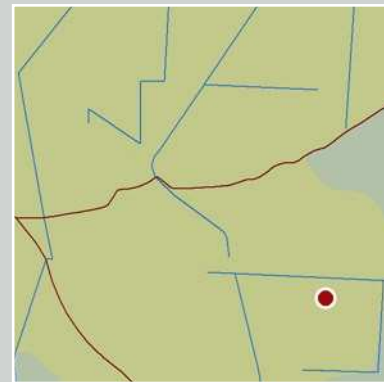
Kõrvemaa soosaartele tekkisid talud seoses uute mõisate asutamisega ja mõisapõldude laiendamisega. Nii hävitati 18. sajandil ja 19. sajandi algaastatel Albu mõisa väljadelt tervelt kolm küla. Majad veeti palkhaaval vabadele soosaartele ja võsamaadele, kus need uuesti üles laoti. Vanades külates oli vaba maad vähe ning sinna paigutati vaid üksikud pered.

Rajassaare talu, mis on üks paremini säilinud hoonetega (laut, küün, kelder, kaev) talukohti soosaartel, asub Vetepere (endine Kõrvenurga) külas Laeksaare raba servaalal. Rajassaarde viis sootee Suurelt seljalt, Väike selg ühendas Rajassaare talu omakorda Jalalõpe taluga. Suur ja Väike selg on Balti jääpaisjärve rannikuluided.

Algselt elasid talus Rajassaared, kuid talude päriksostmise ajal ostis selle Albu mõisalt talupoeg Madis Kraupmann, kes 1863. a jüripäeval sisse kolis. Talu hind – 1650 rbl – sai parun A. von Lilienfeldlile lõplikult makstud 1871. aastal. Madis pärandas talu vend Jürile, kelle järelt päris selle poeg Jakob. Pärast Jakobi surma 1919. a jäi talu naise Marie ning poegade Fritz ja Heinrichi ühisomandusse. Paraku aga ei suutnud Fritz taluga toime tulla. Ta jäi Järva-Madise Ühis pangale ja Pikalaenu Pangale võlgu ning hakkas viimases hädas veksleid võltsima. Rakvere-Paide Rahukogu mõistis Fritz 1932. a kolmeks aastaks vangi ning pangad hakkasid kiiresti võlgu sisse nõudma. Talu haamri alt päästmiseks kaebas Heinrich omakorda pangad kohtusse. Enne seda aga loovutasid Fritz ja Marie oma osad ja nii sai Heinrich 1933. aastal talu ainuomanikuks. Fritz elas Rajassaares 1965. aastani, oli metsavaht ning pidas sünnipäeva- ja matusekõnesid.

586317 / 6555414

DEHNI MÕIS JA NIVOOJOOTJAGA PUHASLAUT

Piibe maantee ääres Albu ja Järva-Jaani valla piiril Orgmetsa külas oli endise Seliküla karjamõisa kohal Puusepa mõisamaatükk, mis kuulus Buchidele. Karl Buch eraldas 1900. aastal sellest krundi nimega Karlshof ning kinkis oma pojale ja väimehele. 1927. aastal ostis kinnistu selle pärijatelt endine Seliküla mõisnik Bernhard Dehn. Dehni valduses oli maatükk juba 1923. aastast. Samast ajast oli tema kasutuses ka Karlshofi kinnistu ja maantee vahele jääv 0,05 ha suurune maa-ala Puusepa talust, mille müük vormistati alles 1933. aastal. Ostu-müügi-lepingus mainitakse, et maatükil asuvad hooned on Bernhard Dehni ehitatud. Üks nimetatud hoonetest on väidetavalt Eesti esimene automaatjootjaga puhaslaut. Täpsemalt oli tegemist nivoojootjaga, kus vesi liikus mööda sõimede sisse valatud trassi ja veetaset hoidis nivookast. Sama katuse all asusid ka vankrikuur ja hobusetall. Tänapäevaks on osaliselt alles lauda sõimed ja jootjad.

Küla, kuhu kuulusid lisaks Puusepale ja Karlshofile veel Kopli ja Nööri mõisamaatükid, nimetati Saksakülaks. Majad olid seal uhked. Nööri talus olid toa laed valmistatud Saksamaalt toodud profillaudadest. Karlshofi (rahvasuus Dehni mõis) kahekordse elumaja alumine osa ehitati kivist. See oli majanduskorrus, ülemisel asusid eluruumid. Isegi üks kaev oli maja sees. Teine korrus oli sõrestikseintega – puidust osad punaseks värvitud ning puitosade vahed krohvitud ja valgeks lubjatud. Aias paiknes põllukividest väljaraiutud päikese-kell ning maja juures pika varda otsas üle katuse kõrguv plekist kera. Säilinud kiviaedadega karjatanum ja kaseallee viisid Kopli talu juurde, mille elumajas olnud uhke kamin.

604202 / 6552546

129:TAK:009

LAMBA KÜLA

Ageri ja Seliküla mõisa piirimaal on mitmeid lamba-nimelisi objekte – Lamba küla ja Lammasküla talu Ageri mõisa maal; Jäära kõrts ja Jäära talu Seliküla mõisa maal.

Ageri mõisnik müüs 1873. aastal Lammasküllil (Lamba) karjamõisa 2850 hõberubla eest Metstaguse valla talupoeg Hermann Blaubergile. Kaheksa aastat hiljem ostis koha juba 9700 hõberubla eest Juhan Baumann. Pärast tema, hiljem tema tütre ja naise surma pärisid talu 1923. aastal naise sugulased Pringid. Talul oli palju hooneid: mantelkorstnaga elamu, käsi- ja talutööliste majad, keldrid. Hooned ja elamu mantelkorsten on nüüdseks lagunened, kuid üsna hästi on säilinud keldrid. Talus töötas meierei ja Baumannile kuulus ka Ageri küla esimene pood. 1930. aastate lõpus ehitas Kihme piimaühing külasse uue Lamba koorejaama. Uue Lamba poe omanik oli Ehandi.

Ülejäänud Lamba küla maadel pidas mõisnik lambaid. Lambal käidi ikka lambakarjas. Küla servas oli ka neli-viis popsisauna, mistõttu küla Saunakülaks kutsuti. Pärast mõisamaade võõrandamist andis riik igale popsile kaheksa kuni kümme hektarit maad rendile. Sellega sattusid nad halvemasse olukorda kui mõisaajal, kuna ei olnud enam karja- ja heinamaade kasutamise võimalust. 1932. aastal Lamba küla rendimaade korraldamisega rahuldati osaliselt rentnike maavajadus. Nad said kaks kuni kolm hektarit maad juurde, kuid metsa andmisest keelduti põhjusel, et metsa olevat noor ja maapind paene.

Lamba saunad olid ligi 30 meetrit pikad ja 7 meetrit laiad rehielamud ning 1921. aastal hinnati need saja aasta vanuseks. Tänapäevani on säilinud kolm maja. Küla ilmestab meetrikõrguste ja sama laiade kiviaedadega külatanum.

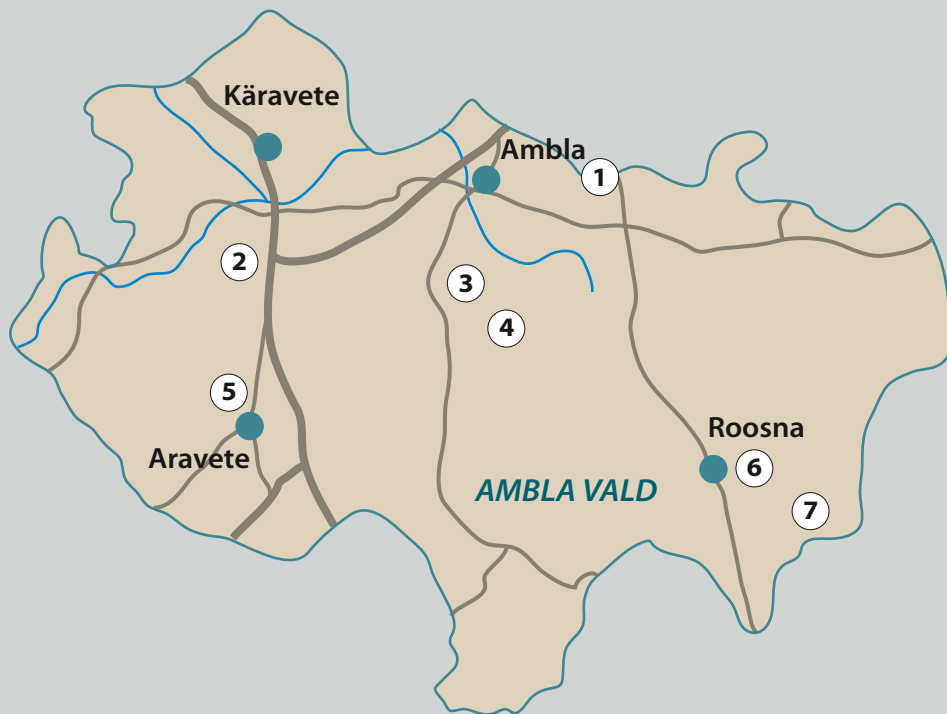

602411 / 6551041

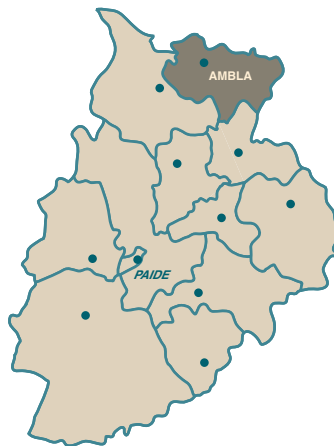
129:KON:003

- 1 Kaitseliidu Ambla kompanii lasketiir
- 2 Käravete mõisa turba-võtukoht
- 3 Raka mõisnike surnuaed
- 4 Nuutre talu kiviaed
- 5 Mägise magasi ait
- 6 Tammiku-Kaarevere külade linaleoaugud
- 7 Liivaku männid

AMBLA VALD

Ambla kujunes kihelkonna keskuseks 1220. a paiku. Piirkonnas on tähtsal kohal olnud talunike ühisettevõtmised, mida iseloomustavad ühiselt ehitatud meiereid, rahva- ja pritsimajad. Paikkonna omapära on see, et Tammiku ja Kaarevere külade 26 ühiskasutuses olnud linaleoauku on kõik rajatud ühte sobilikku piirkonda Tammiku oja ääres. Toomas Lemming inventeeris 291 objekti, neist enim põlis- ja asuniktalude kohti, kaitse all mitteolevaid kultuse- ja ohvrikive.

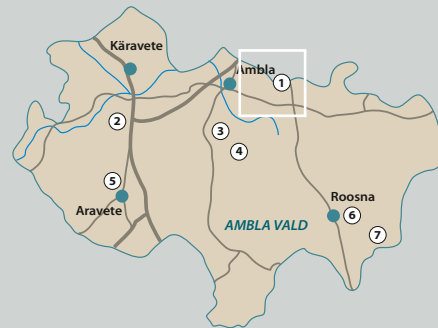
KAITSELIIDU AMBLA KOMPANII LASKETIIR

Kaitseliidu Järva maleva Ambla kompanii lasketiirust on säilinud ida-lääne suunaline 200 m pikkune ja 10 m laiune tasane laskerada. Laskeraja idapoolses otsas asub mitme meetri kõrgune vall. Laskeraja põhjaservas enne valli asub kohtunike hoone kolm meetrit pikk ja sama lai vundament.

Eesti Kaitseliidu organiseerimisele Järvemaal pani aluse kindralmajor Johan Unt ringkirjaga 18. detsembrist 1924. Kaitseliidu organiseerijaks ja juhiks määrati Järvemaal rahvaväe ülem kapten Heinrich Oidermann. Kapten andis 2. jaanuaril 1925. a välja käskkirja, milles jagati Järva maakond viieks allüksuseks ja millest said hilisemad malevkonnad: Paide, Türi, Tapa, Järva-Jaani ja Koeru. Malevkondade juurde asutati kompaniid. 30. mail 1926 õnnistati maleva lipp, mille kavandi kujundas kunstnik August Roosileht.

11. oktoobril 1931. aastal viidi Kaitseliidu Ambla lasketiirus läbi Järva maleva Ambla kompanii karikavõistlused. Laskedistants oli 200 meetrit. Lasta tuli püsti, põlvelt ja lamades.

1961. aastal hakati lähedusse ehitama Kuru raketibaasi. Kuru raketibaasi sõdurid ja ohvitserid kasutasid pidevalt Kaitseliidu Ambla lasketiiru oma laskeharjutuste tegemiseks.

607576 / 6563087

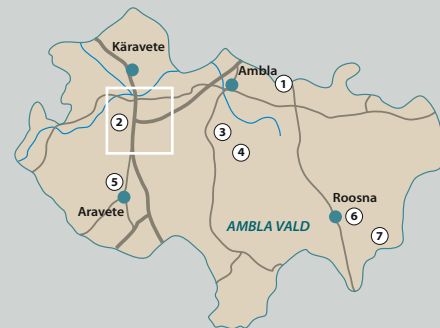
134:KAL:001

KÄRAVETE MÕISA TURBAVÕTUKOHT

Käravete mõisa endistel maal asuvast rabast on juba 19. sajandil varutud nii mõisa kui talude tarbeks pätsturvast. Selleks kaevati pika ja kitsa labidaga turbapätsid ja asetati need aunadesse kuivama. Sageli ehitati rabasse turbapätside kuivatamiseks vastavad ilma külkseinteta „turbaküünid“. Praegugi võib rabast leida mitmeid lagunenud turbaküünide asemeid. Kuivanud turba äravedu toimus peamiselt talvel. Mitmed turbavõtugaugud on vee ärajuhtimiseks omavahel ühendatud kitsaste kraavidega.

Iseseisvunud Eestis läbi viidud maareformi käigus jäeti Märjandi külas asuv varemalt Käravete mõisale kuulunud raba riigile. Et üheskoos paremini Käravete rabast taludele turvast varuda, asutasid viisteist Käravete küla talunikku 1932. aasta 13. aprillil Käravete Turbaühingu. 3. aprillil 1933. aastal astus Käravete Turbaühing Eesti Turbaühingute Liidu liikmeks.

Turbavõtukohta pääseb Piibe maanteelt mööda Rebase talu maid läbivat pinnaseteed, mis on endine ida-lääne suunaline turba väljaveotee ja talitee. Turbavõtukohas on tee tamm ümbritsevast maapinnast oluliselt kõrgem. Tee turbases osas kulgevad kahel pool madalad, käsitsi kaevatud kraavid.

599485 / 6561099

ERA.14.5.1618

RAKA MÕISNIKE SURNUAED

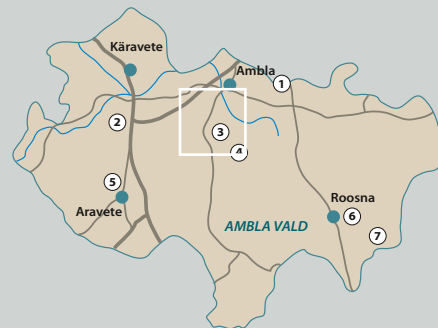
Endise Raka mõisa maadel asub väikeses metsatukas kohalike mõisnike surnuaed (18×24 m). Surnuaed on piiratud meetrikõrguse raudkivimüü-
riga, mis käesolevaks ajaks on suures osas lagunenud. Surnuaeda maeti
Raka mõisnikke ja nende pereliikmeid. Surnuaial asuv rõngasrist viitab
sellele, et esimesed matused toimusid mitusada aastat tagasi.

1613. aastal ostis Raka mõisa Nils Baggehufwudt. Von Baggehuf-
wudtide valdusesse jäi mõis 1816. aastani, mil selle ostis omakorda parun
Hans Willem Gustav Rosen. 1903. aastal ostis von Rosenilt mõisa Matilde
Albrecht, kes oli ühtlasi mõisa viimane omanik. Iseseisvunud Eestis läbiviil-
dud maareformi käigus jäeti Raka mõisa süda koos surnuaiaga viimastele
mõisaomanikele. Mõisa omanikud Albrecht' id läksid 1939. aastal Saksa-
maale.

1960. aastate alguses olid kõik surnuaia hauatähised veel alles ja
terved ning hauad rüvetamata. Käesolevaks ajaks on hauatähised valdavalt
kas purustatud või ära viidud, ning hauad väärisesemete otsimise eesmärgil
lahti kaevatud. Tervena on säilinud ainult üks rõngasrist ja Ella Albrechti
(29.10.1888–17.04.1889) hauatähis.

Kohalike inimeste teada peitsid metsavennad surnuaia müüri kivide
vahele relvi ja laskemoona. Peale sõda leidsid kohalikud poisid sealt kerge-
kuulipilduja ja hulgaliselt padruneid.

ERA.MD.69.(2), (5); ERA.MD.70.(7); EFA.I.76.24
Särg, A. 2005. Järvamaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn. 178 lk.

604595 / 6560607

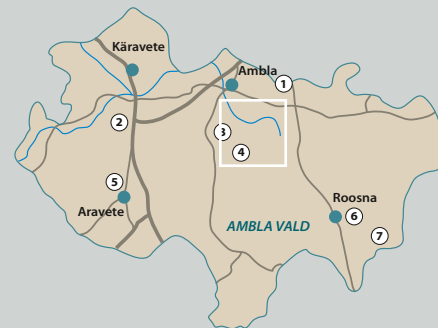
134:HAU:001

NUUTRE TALU KIVIAED

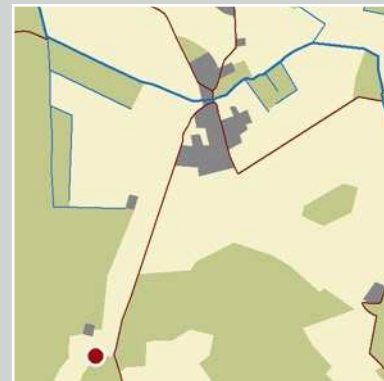
Sageli ilmestavad Pandivere äärealade maastikke kiviaiad. Kiviaedade uurijad väidavad, et umbes viissada aastat tagasi hakati põldudel järjepidevalt kive koristama ja neid aedadeks laduma. Vaatamata paekivi rohku-sele (näiteks Nuutre talu ja naabertalu maadel asuvad isegi paemurrud), on selles piirkonnas kiviaiad tehtud valdavalt raudkividest.

Ambla valla viljaka mullapinnase tõttu arendati siin nõukogude perioodil aktiivselt suurpõllumajandust. Seepärast on peaaegu kõik põllu-majandusmaastikul asunud kiviaiad maaparandustööde käigus hävitatud. Kiviaedu säilis peamiselt metsades ja endiste metsastunud põllumaade servades.

Jõgisoo külas Nuutre talu metsamaadel asuvad mitmed piirkonnale iseloomulikud ja paremini säilinud raudkividest aiad. Teistest omasugus-test erineb üks aed sellepoolest, et pikk lõik kiviaiaist on tehtud raudkivi kildudest. Tegemist on ilmselt maakivist ehituse tarbeks lõhutud kivide n-ö tootmisjääkidega. Tulemus näeb võrdlemisi ilus välja. Kiviaia täis-nurkne käänak on nii korralikult laotud, nagu oleks tegemist mõne hoone vundamendiga.

605437 / 6559647

134:AED:002

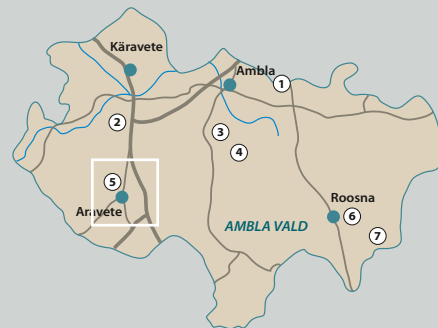
MÄGISE MAGASIAIT

Vanasti pandi mõisnikele kohustus säilitada viljatagavara, mida laenati talupoegadele näljahäda leevendamiseks ja külviks. See eeldas vilja hoidmiseks sobilike hoonete olemasolu. Laenuvilja- ehk magasiaitu hakati tegema 18. saj teisel poolel. Eesti esimene magasiait ehitati Saaremaale Kuressaare linna aastal 1766. Mandril ehitati riigi magasiaitu 1780. aastatel.

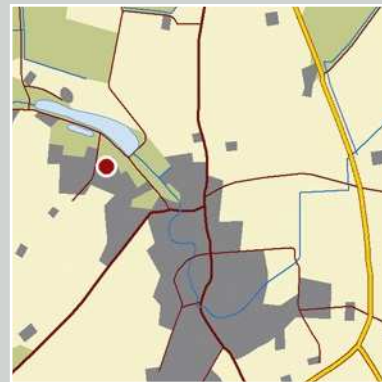
Magasiaidad ehitati tavaliselt üksikult tee äärde mõisa või küla lähedusse. Külast natuke eemale ehitati aidad tuleohutuse tõttu. Suuremad aidad tehti mitmeruumilised, et iga vilja jaoks oleks eraldi ruum.

Mägise (*Mäggis*) mõis oli Seidla rüütlimõisa kõrvalmõis. Pikka aega von Mohrenschildtide valduses olnud mõis kuulus hiljem von Vietinghoffidele ning alates 1884. aastast von Schillingitele. Mõisa viimane omanik oli enne 1919. aasta võõrandamist Hans von Schilling.

Mägise mõisa hooned asusid Aravetelt umbes kilomeetri kaugusel Aravete–Albu tee lähedal praeguses Mägise külas. Mägise mõisa puidust häärber hävis 1980. aastatel. Tänapäeval on säilinud mitmes ehitusjärgus ehitatud, põllukivist müüridega loomalaud ja 1862. aastal paekivist ehitatud stiilse kaaristuga magasiait (11×22 m). Selles piirkonnas omanäoline kivistusega magasiait on hästi säilinud ja oli alles lähiminevikus kasutusel laohoonena.

599606 / 6558205

134:MAG:003

TAMMIKU-KAAREVERE KÜLADE LINALEOAUGUD

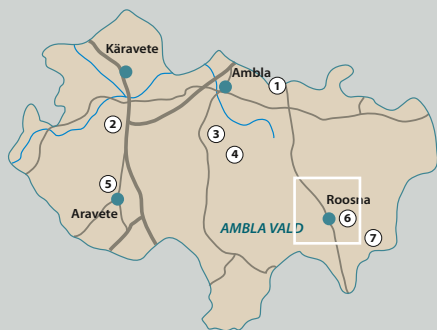
Tammiku ja Kaarevere külad asuvad Pandivere kõrgustiku kuival äärealal. Seepärast ei leidu taluhoonete ega põlluservade ligidal lina leotamiseks tarvilike aukude rajamiseks sobivaid madalaid ja vesiseid kohti. Vastupidiselt tavapärasele, mispuhul iga talu linaleoauk asus talu maadel, on Tammiku ja Kaarevere linaleoaugud rajatud ühte sobivasse piirkonda – lähedalasuvasse metsa Tammiku oja äärde. 450 m pikk oja saab alguse allikast, mis voolab välja Uustalu talu metsas asuvast väikesest moreenseljandikust ja suundub Muraka kuristikku. Ojast mõne meetri kaugusel on 150 meetrisel lõigul 26 linaleoauku (augu suurus on keskmiselt 1,5×2 m). Kuigi neid linaleoauke ei ole ligemale kolmveerand sajandit kasutatud, on huvitav, et aukude ümbrus pole siiani peaaegu üldse metsastunud.

Varemalt olnud allikas veerohkem ja ilusam. Tammiku allikat on peetud pühaks paigaks ja vanasti käidi pühade ja tähtpäevade puhul allikal. Allikale mindi tavaliselt mööda Suurt tammi. See on Uustalu talu põllu servast algav ja läbi metsa kulgev kitsas ning sirge moreenseljandik. Uustalu talu metsas asub Suurest tammist paarsada meetrit põhja pool ka teine sarnane kitsas moreenseljandik, mida kutsutakse Väikeseks tammiks. Tammide vahel on praegu sügavturbaga metsaala, mille asemel oli vanasti olnud veekogu ning Suure tammi läänepoolse otsa juures vesiveski. Pärimuse kohaselt olla Tammiku küla saanud oma nime nendest tammidest.

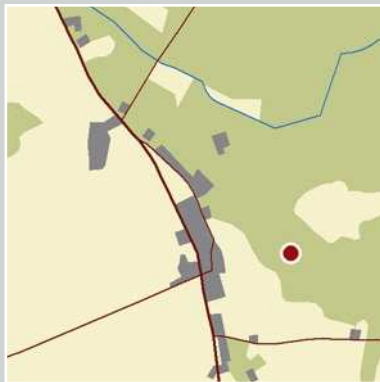
Talunikud sõitsid linaleoaukude juurde mööda Kaarevere ja Tam-

miku küla piiril olnud teed pidi. Kohalik rahvas kutsus seda Linaleoteeks. Praegu on teest säilinud ainult 350 m pikkune metsas asuv lõik, ülejäänud põldudevaheline osa on üles küntud.

Uustalu põlistalu omanik on oma majandusmetsast eraldanud 0,9 ha suuruse tüki, mis on endiste ühiste linaleoaukude ala, ning moodustanud sellest Tammiku kultuurihoiuala. Kultuurihoiuala on aktiivsest metsamajandusest väljas. Seal tehakse vajadusel ainult sanitaar- ja kujundusraiet ning metsa majandatakse püsimetsana. Kultuurihoiualale jäävad lisaks allikale, ojale, linaleoaukudele ja Linaleoteele ka Uustalu talumaid tähistav 1880. aastatest pärit piirikivi ning põline Tammiku küla kruusavõtukoht.

610970 / 6556448

134:LLA:003

LIIVAKU MÄNNID

Endises Liivaku (nüüd Roosna) külas Kaarevere–Vajangu tee ääres Kesk-küla talu maadel kasvavad kaks kahe ja poole meetrise ümbermõõduga väga vana mändi. 1930. aastatel kasvas seal veel viis mändi. Kohalike inimeste teada olnud nende puude juures ka paekivist rist. Viimase sõja ajal raiuti viiest puust kaks maha. Üks mänd kuivas 1970. aastatel ning langetati seejärel.

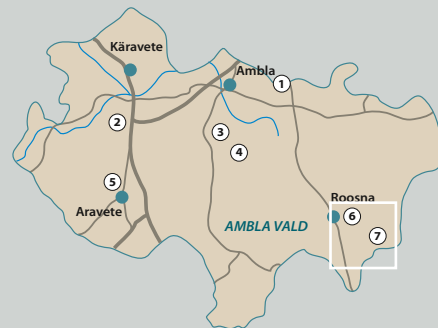
Mändide kohta on rahva seas liikvel kolm pärimust. Esimese kohaselt olnud Liivaku küla väljadel Liivi sõja ajal suured lahingud ning lahingutes langes viis eesti pealikku, kes maeti sellele kõrgendikule ning kelle mälestuseks istutati sinna viis mändi ja pandi paekivist rist.

Teine legend jutustab Põhjasõjas langenud kangelaste – viie kõrge sõjaväelase (kindrali) – kalmule istutatud puudest.

Kolmandas pärimuses räägitakse kahe pulmarongi kokkupõrkest, ning selle käigus surma saanud pruutpaaride mälestuseks istutatud mändidest.

Külarahvas on pidanud neid mände pühadeks puudeks ning hoidnud neid igati.

RKM II 195, 73 (11); ERA II 220, 129 (1); EFA II 45, 65 (15); EFA II 45, 206/207 (3); EFA II 45, 67/68 (18); EFA I 76, 50 (16)
Remmel, M.-A. 2004. Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus. Tartu. 274 lk.

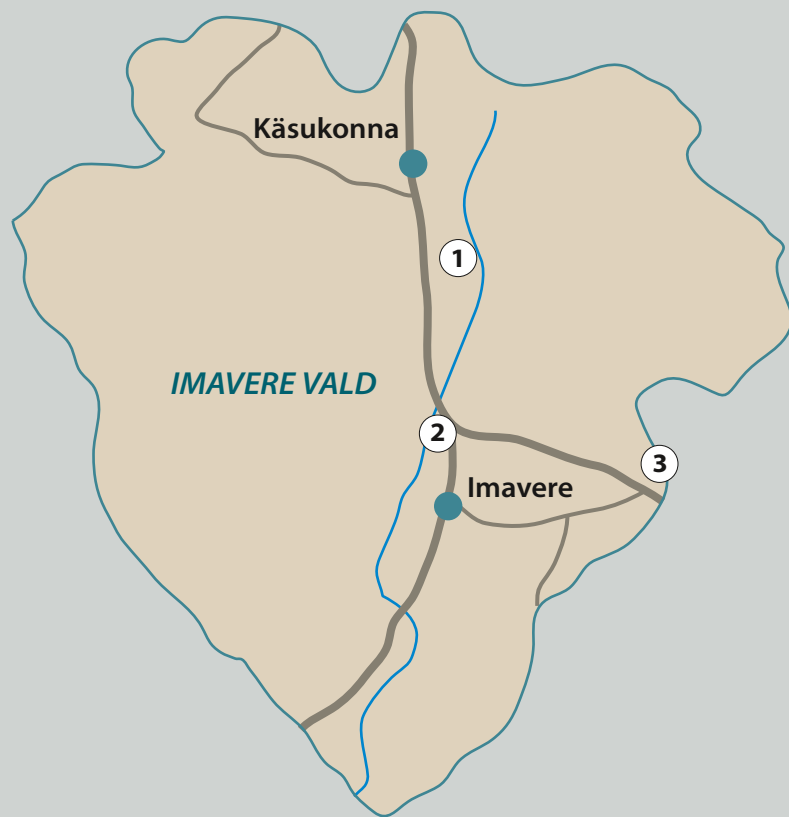

611828 / 6555753

134:HII:001

- 1 Kikevere kalmistu
- 2 Imavere mõisa magasiit
- 3 Kiima kõrts

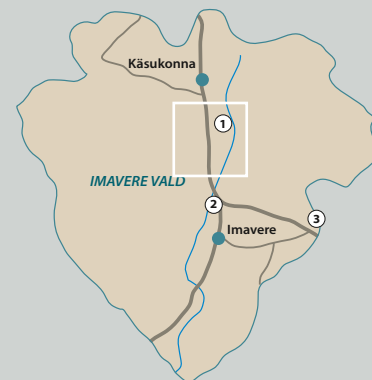
IMAVERE VALD

Pilistvere kihelkonda kuulunud aladel võib leida huvitavaid mõisa- arhitektuuriga seotud paiku. Nende seas on peaaegu hävinenuid kui ka tänapäevalgi veel kasutuses olevaid. Katrin Kruus leidis ja inventeeris 56 pärandkultuuri objekti.

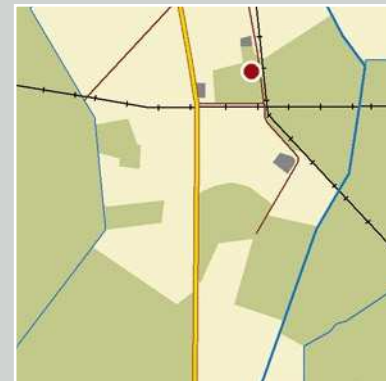

KIKEVERE KALMISTU

Kikevere kalmistu asub Jalametsa külas suhteliselt Tallinn–Tartu maantee ääres üle viie hektari suurusel maa-alal. Kalmistu tekkis 1892. a ehitatud Kikevere Apostliku Õigeusu kiriku juurde. Kuna külas müüdi maad ainult õigeusklikele, siis kuulus kogu Jalametsa küla õigeusku. 1901. aastal ostis kirik enda kasutuses oleva maa Henrik Aali käest pärioseks. 1941. aasta juulikuus kirik põletati. Kalmistut kasutatakse ka tänapäeval.

602321 / 6516262

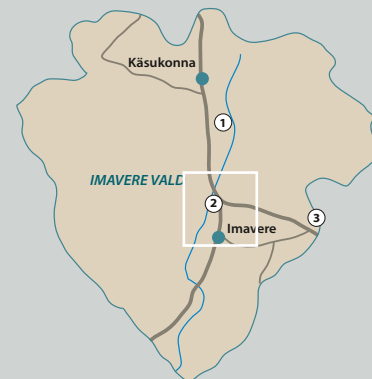

234:HAT:001

IMAVERE MÕISA MAGASIAIT

Ait ehitati 1897. aastal. Kuulu järgi asus seal lühikest aega Imavere vallavalitsus. Vallavalitsuse hoone on kolmel korral koos arhiivimaterjalidega maha põlenud. Arvatavasti asus vallavalitsus magasiadas peale teist põlengut, kuni ehitati uus vallamaja. Praegu eravalduses olev magasi ait andis nime ka talule – Magasiada.

602256 / 6512726

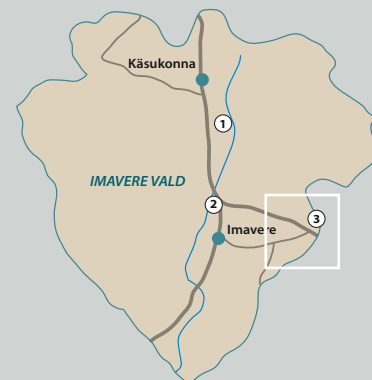

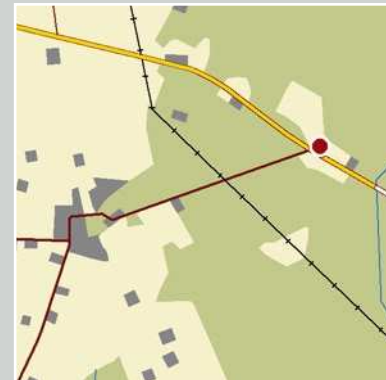
234:MAG:001

KIIMA KÕRTS

Rahvasuu räägib, et Imavere mõisa sepikoja taga põllu sees olevat olnud üks suurem koolera- või katkuaegne ühishaud. Sellest ajast pärineb ka lähedalasuva kuusiku nimi – Katkukuusik. Tolleaegsele Imavere mõisa-omanikule aga see nimi ei meeldinud ja nimetanud selle ümber Kiima-kuusikuks. Sellest ka kõrtsi nimi. Kiima kõrts oli üks kolmest Imavere mõisa kõrtsist. Teised kaks olid Paia ja Kadaka. Praegu on kõrts erakätes. See on umbes 50 m pikkune hoone, mille üks ots on puidust. Seal leidsid kõrtsi tegutsemise ajal varju hobused. Rahvasuu pajatab, et ka kõrtsi teises otsas oli kunagi puust pikendus.

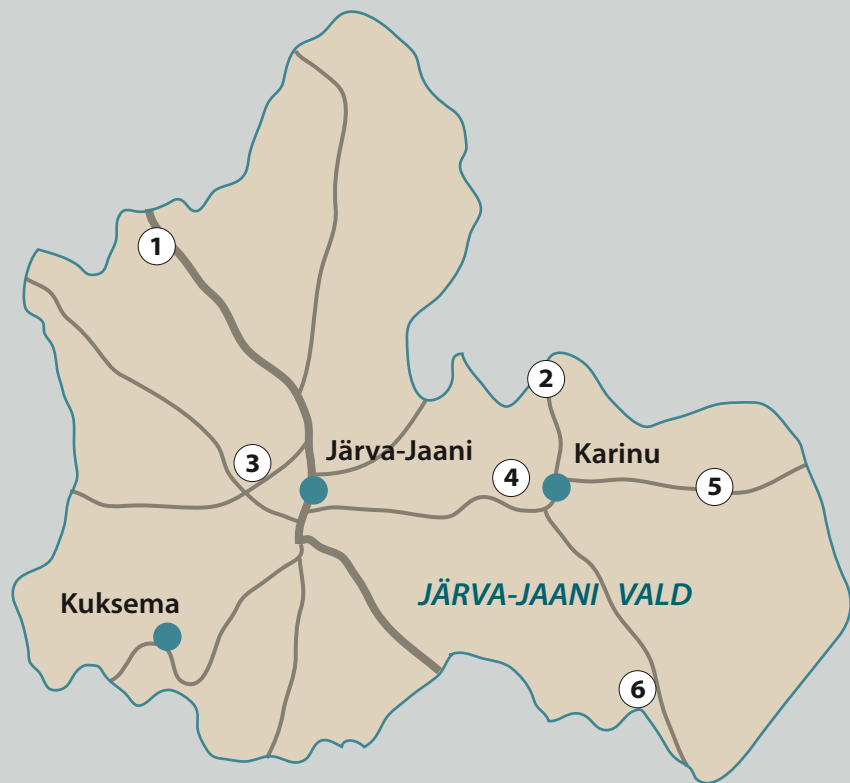

606297 / 6511907

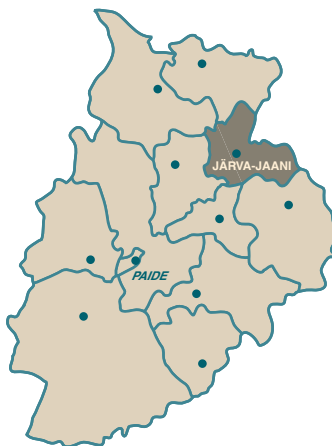
234:KOR:003

- 1 Seliküla mõisa häärber
- 2 Klementi talu
- 3 Järva-Jaani tärklisevabriku varemed
- 4 Karinu mõisa lubjaahi
- 5 Ramma kool
- 6 Metsla tuuleveski

JÄRVA-JAANI VALD

Endine kihelkonnakeskus on sügava kultuuri-
kihiga piirkond, mida iseloomustab inventee-
ritud objektide mitmekesisus. Vello Kallandil
õnnestus registrisse kanda 126 objekti, millest
enamik on seotud kogukonna kunagiste
tegevusaladega – põlistalukohad, tuuleveskid,
koolimajad, lubjaahjud.

SELIKÜLA MÕISA HÄÄRBER

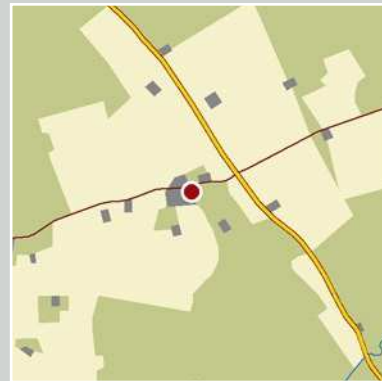
Häärber asus kiviaedadega ümbritsetud pargis, läheduses oli iluaed kahe tiigiga. Mõisahoonne hävis Esimese maailmasõja ajal. Mõisavalitseja asus elama üle tee asuvasse majja. Tänapäevani on säilinud hoone vundament ja varemete alune kelder. Säilinud on ka mitmete majandushoonete ja arestimaja varemed.

1615. aastal oli Seliküla mõis veel hoonestamata. Omanikud vahetusid. Aastast 1627 kuni 1815 oli Seliküla Karinu mõisa osa, siis ühendati see Võhmuta mõisaga. 1849. aastast sai Selikülalt iseseisev rüütlimõis, mille omanik oli Paul von Dehn, hiljem tema järglased, viimane neist Bernhard Hugo von Dehn.

Legendi kohaselt kulgeb häärberi all asunud keldrist kõik lähedalasuvasse metsa, teise variandina Võhmuta mõisa. Käigu salajashoidmise eesmärgil olevat kõik käiku kaevanud töölisel maetud käigu alla.

605199 / 6550732

257:MOA:001

KLEMENTI TALU

Talu sissesõiduteed ääristavad sajandivanused kase- ja vahtrapuud. Vanu õuepuid (tamm, saar, vahtrad) jääb ka hoonete ümbrusse.

Esmased eluruumid paiknesid 1869. aastal ehitatud puithoones. 1927. aastal ehitatud laudast on järel vaid vundament. Elumaja ja küün on kasutamiskõlbulikud.

Klementi talus elas Aleksander Trilljärv (1871–1944), kes töötas aastail 1893–1898 Karinu külakoolis õpetajana. Trilljärv innustus varakult teatrist ja korraldas Karinul näitemänguõhtuid. Ta oli üks Eesti kutselise teatri rajajaid ja kuulus Estonia seltsi juhtivate tegelaste hulka. Trilljärv oli teatri Estonia näitleja ning Eesti Näitlejate Liidu auliige. Ta avaldas mitmeid kirjatöid, tõlkis üle 40 operetilibreto.

Al. Trilljärve abikaasa Adelheid Emma Iirene Trilljärv (s Veinberg, 1876–1939) oli Järva-Jaani kihelkonna kutseline ämmaemand.

612462 / 6548305

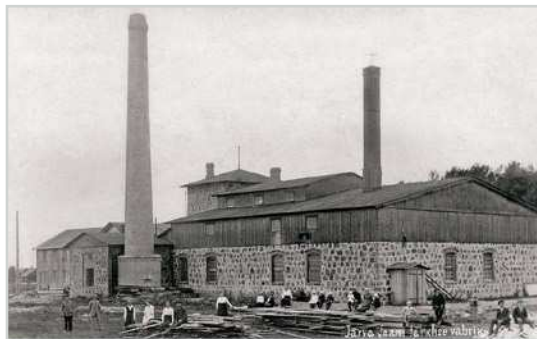
257:TAK:006

JÄRVA-JAANI TÄRKLISEVABRIKU VAREMED

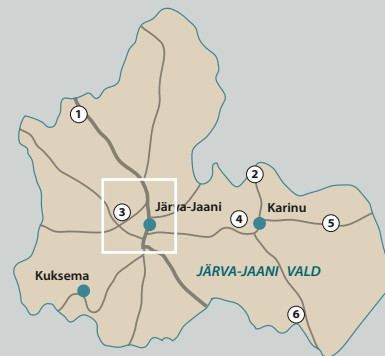
Tärklisevabriku kompleks koosnes mitmest hoonest. Hoonete vundamentide taga on betoonist valatud kahe meetri sügavune ja kahe ja poole meetri laiune kanal. Sellest ühele poole on kaevatud kraav, teisele poole basseini. Säilinud on meetrise läbimõõduga kaev. Elamu asus tee pool. Lisaks tärklise tootmisele tegeldi seal ka puidu töötlemisega. Saekaater ületas oma tootlikkuse poolest isegi Järva-Jaanis asunud Pentre saeveskit.

Tööstus hävis tulekahjus 1940. aastal. Ei ole välistatud tahtlik süüta-
mine, kuna tööstused olid välispankades kõrgelt kindlustatud.

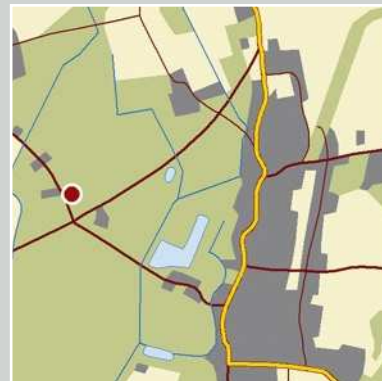
Elamut kasutati nõukogude ajal elukorterina ja Järva-Jaani kutse-
kooli ühiselamuna. Hoone lammutati ehitusmaterjali saamiseks.

Rene Viljati fotokogu

606802 / 6546456

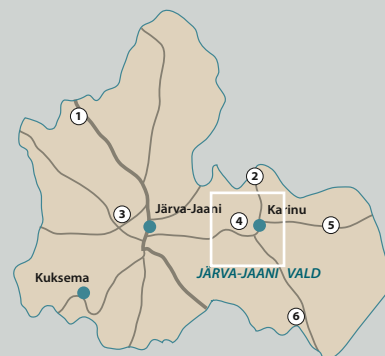
257:EST:002

KARINU MÕISA LUBJAAHI

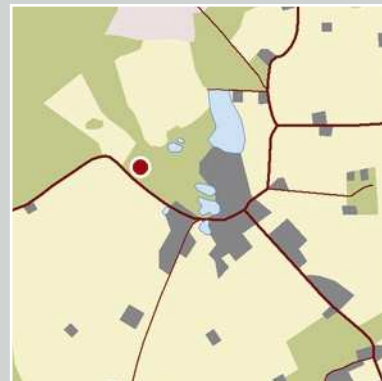
Karinu külast Järva-Jaani poole sõites jääb paremat kätt iidne mõisaaegne park, kus vanasti asus ka kiigeplats. See andis asundustalude loomisel ka talule nime – Kiige talu. Pargi metsapoolses ääres on kõrge küngas, milles asub Karinu mõisa lubjaahi.

Lubjaahi on pealt kinnine ja kumera võlvitud laega (võib olla ka hiljem kinniseks ehitatud). Ahju sisemine läbimõõt on 3,8 m, kõrgus põrandast laeni 4 m.

Siin põletati ilmselt lubi, mida vajati suurtes kogustes mõisa hoonete ehitamiseks tarvismineva segu valmistamiseks.

611810 / 6546238

257:LUA:004

RAMMA KOOL

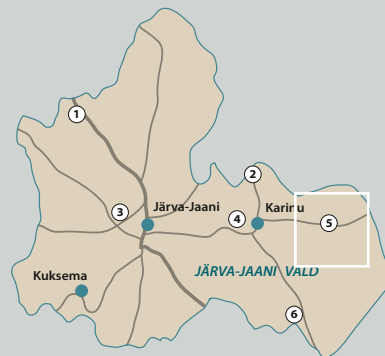
Karinult Väike-Maarjasse sõites möödume Ramma külast. Külavahetele sisse keerates jääb vasakule hoone vundament. Seal asus kunagi Ramma kool, mis alustas tegevust 1859. aastal Väinjärve mõisa vallakoolina. 1895. aastal ehitati uus hoone. Ramma koolis on olnud õpetajateks 1862. aastast Jaak Kaasik (s 1840), 1880. aastast Jaak Saar (s 1847), aastail 1900–1911 August Mägi (s 1877).

Koolis oli aastal 1863 kolmkümmend kolm õpilast ja aastal 1911 üheksateist.

Karinu ja Metsla algkool viidi 1921. a üle Karinu mõisa häärberisse. Sinna toodi ka Ramma koolist 3. ja 4. klass. 1922. a viidi Karinule veel 1. ja 2. klass ning Ramma kool lõpetas tegevuse. Alates aastast 1923 täitis endine koolihoone rahvamaja funktsiooni.

1940. aastal vana kool lammutati ja samale kohale ehitati uus rahvamaja. Hoones asus ka raamatukogu, saalis korraldati peo- ja kinoõhtuid. Rahvamaja lõpetas tegevuse 1950. aastail.

Ramma koolihoones sündis koolijuhataja pojana Artur Mägi (1904–1981), kes oli aastatel 1945–1949 Eesti Vabariigi Valitsuse riigisekretär eksiilis ning alates 1949. aastast õiguskantsler. 16. augustil 2008. a toimus tema mälestuseks püstitatud kivi avamine.

615621 / 6546225

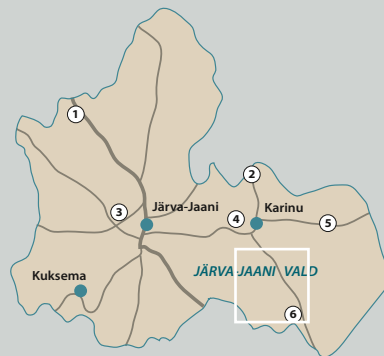
257:KOO:010

METSLA TUULEVESKI

Veski asus Karinu–Koeru tee ääres. Nüüdseks on veskist säilinud ainult lagunevad müürid, millest ajapikku saab lihtsalt paekivihunnik.

Maapinnal ligikaudu kaheteistmeetrise läbimõõduga tuulik ehitati 1850. aastail Veski-Traksi kinnistule. Omanikest on teada Gustav Goldberg ja Martin Veinberg. Viimane neist müüs Veski-Traksi Heinrich Brandtile. Ostu-müügi tehing jäi lõpuni vormistamata ja hiljem tekkis poolte vahel tüli. Kohtus jäi ostja kaotajaks. 1940.–1941. aastavahetuse ööl läinud H. Brandt veskisse ja lasknud masinavärgi reeglitevastaselt liiga järsult käima, mistõttu jõuülekanded purunesid. Külakogukonda olevat veski teeninud vähemalt 1925. aastani.

Möldritest on nimepidi teada Jüri Kruusmann, kellest sai hiljem Uustalu peremees ja vennad Ado Leinberg ning Hans Linamägi Oru talust.

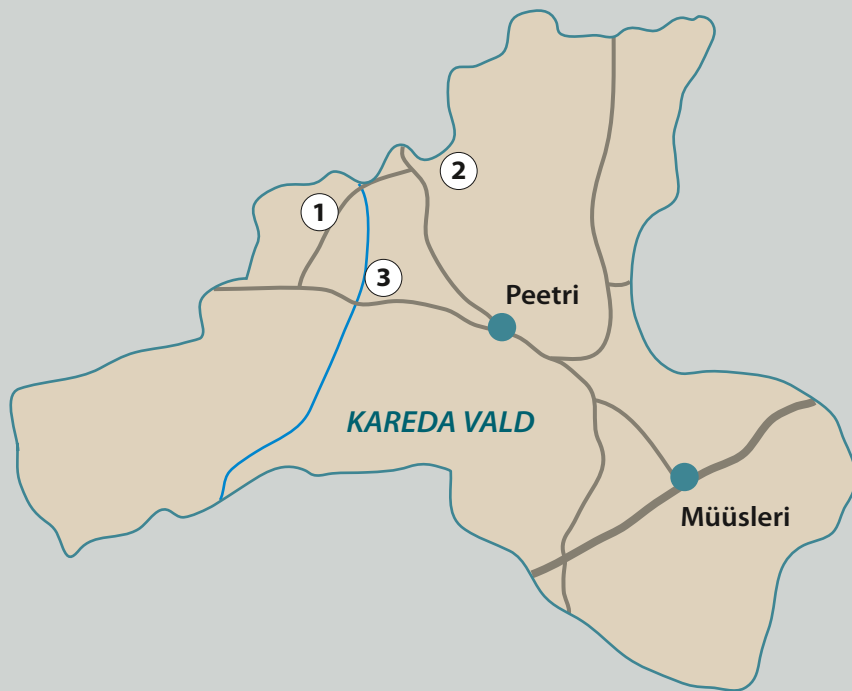

614099 / 6543479

257:TUV:002

- 1 Türi–Paide–Tamsalu kitsarööpmeline raudtee
- 2 Pakkari–Otti maade vaheline kiviaed
- 3 Esna vallamaja

KAREDA VALD

Valla keskus on ka Järva-Peetri kihelkonna keskus.

Piirkonnale on iseloomulik maakivide rohkus, millest tulenevalt leidub seal palju kiviaedu. Ka taluhoonete juures kasutati ohtralt raudkivi.

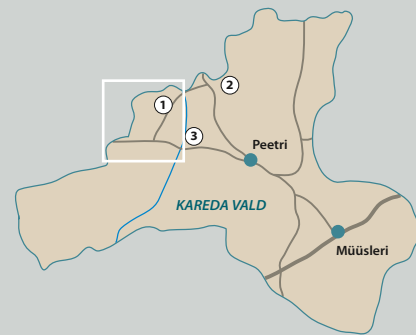
Kuulus on Friedrich Aviko veski, kus valmistati lisaks saematerjalidele ka kvaliteetseid jahutooteid. Maire Aimsalu inventeeris 78 objekti, millest enamik on talukohad.

TÜRI–PAIDE–TAMSALU KITSARÖÖPMELINE RAUDTEE

1915. aastal hakkasid sõjaväevõimud ehitama kitsarööpmelist Paide–Tamsalu raudteed. Lõik sai alguse Tallinn–Viljandi–Mõisaküla liinilt Türi jaamast. Tamsalu valiti Tapa asemel, sest sealt kulges Paide suunas juba 1,7 versta (verst=1,067 km) pikkune kitsarööpmeline raudtee. Türi–Paide haru ehitati koos Tallinn–Viljandi–Mõisaküla liiniga juba varem ning avati ajutiseks liikluseks 8. oktoobril 1900. Lõik Tamsallu pidi valmima juba 1916. a, kuid proovisõit sai teoks alles aastal 1917 ja tee polnud sõidukõlbulik veel 1918. aasta alguseski.

Esimese maailmasõja päevil jätkasid töid sakslased, kuid lõplikult suutis raudtee 1920. a valmis ehitada alles Eesti Raudtee (EVR). Raudtee lookles kohati nagu uss, jaamahooned paiknesid ajutistes barakkides. 1942. aasta lõpul sai Türi–Tallinn–Türi ja Türi–Tamsalu–Türi rongidega sõita kaks korda ööpäevas, sõit kestis vastavalt neli pool ja ligi kolm tundi. Kahe erineva laiusega raudtee oli ebamajanduslik, sest nõudis Türil aeganõudvaid ja kulukaid ümberlaadimisi ning kahte masinaparki. Seetõttu hakati kitsarööpmelist raudteed laiaks ümber ehitama. Viimane kitsarööpmeline rong sõitis Tamsalust Türi 1972. aasta 1. mail.

601254 / 6537178

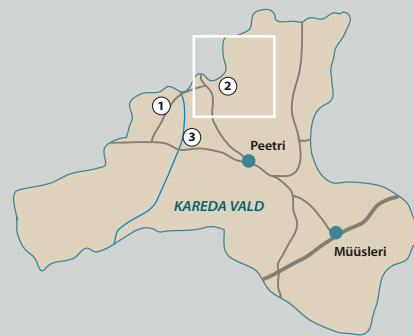

288:RTR:002

PAKKARI-OTTI MAADE VAHELINE KIVIAED

Kareda külale on iseloomulik 17. –19. saj pärit asend ja küla üldplaneering, mida kajastavad vanade talude nimed nagu näit Vainu ja Värava. Säilinud on jäljed sumbküla struktuurist – külaväljaku asukoht, teedevõrk ja katkendlikult säilinud kiviaiad. Talude maatükid asuvad tihedalt üksteise kõrval. Need on vaid mõnisada meetrit laiad ja paar kilomeetrit pikad siilud. Sellele kandile on iseloomulik raudkivi sage esinemine. Seetõttu leidub ka palju kiviaedu. Ammuta tee ääres Pakkari-Otti maade vahel on pikki põllusiile eraldav kohati katkendlik kiviaed hästi jälgitav. Kareda küla tervikuna kujutab endast erilist kaitsmist ja tähelepanu vajavat kultuurmaastiku tüüpi. Küla Esna poolses otsas Andrese ja Sihvri talu vahel on säilinud omaaegsete talude kitsad karja- ja heinamaade ribad. Üksteisest on nad eraldatud puude ja põõsaste vööga. Õnneks on need maad tänu niitmisele ja lambakarjatamisele kasutuses ning oma algse ilme säilitanud ja hästi vaadeldavad.

Esna-Kareda miljööväärtusliku ala ajaloolis-arhitektuurilise uuringu ning piirkonna turismipotensiaali hindamine. 2006. Eesti Vabaõhumuuseum.

603988 / 6538396

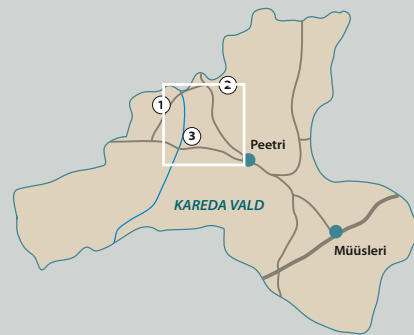

288:AED:006

ESNA VALLAMAJA

Õotlast Peetri poole liikudes jääb üle Esna jõe silma omapärase arhitektuuriga hoone. Tegu on piirkonna ühe tähtsama ehituse – vallamajaga. Pärast krundi ostu 3. detsembril 1892 sõlmiti eelleping vallamaja ehitajatega. Ehitusmeistriks oli Jaan Piilmann, kellel seisis ees ka koduvalla Väätsa vallamaja ehitus. Vallamaja jäi aga avamata, sest 1893. a 9. septembril hävis see peaaegu valmis ehitatud hoone sisemiste tööde käigus tuleõnnetuse läbi. Ühes vallamajaga põlesid maha naabrite Karl Greilichi küün ja Taavet Tauruse ait. Järele jäi ühise katuse alla ehitatud tall, puukuur ja vankrikuur vallamaja taga. 22. septembril 1895 tegi talurahvaasjade komissar Esna vallavalitsusele ettepaneku, alustada ärapõlenud vallamaja asemele uue rajamist. Ühes ettepanekuga saatis ta Piilmanni valmistatud vallamaja plaani. 4. jaanuaril 1896 kinnitati eelleping Kustas Tarjusega ja pakuti ehituse eelarve katteks trahvirahasid. Hoone põhiplaani ei muudetud. Tähtsaim erinevus oli, et uus maja pidi ehitatama kivist. Uue vallamaja ehitamisleping kinnitati 24. veebruaril 1896. Sama aasta 30. septembril kogunes Esna valla volikogu vastvalminud vallamaja juurde. Sel päeval võttis vallatalitaja koos kuueteistkümnemehega meister Tarjuselt töö vastu. Vallamaja avati pidulikult 9. oktoobril 1896.

Ojala, U. 1995. Esna valla kujunemine ja vallamaja ehitus XIX sajandi lõpukümnen dil. Käsikiri.

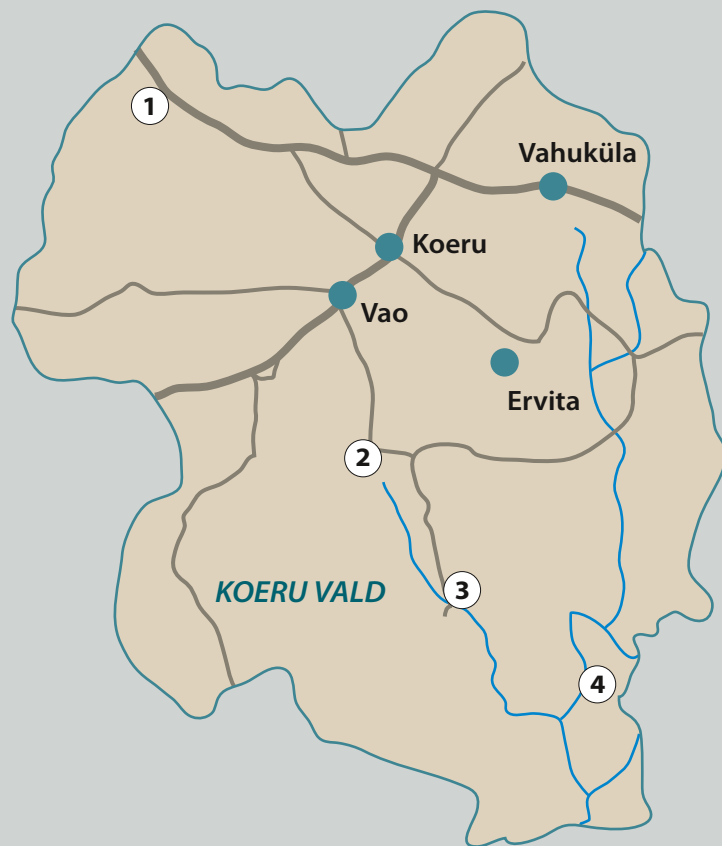

602741 / 6536315

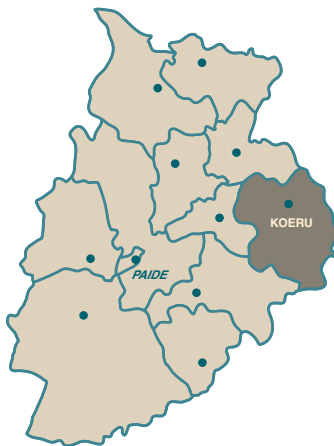
288:VAL:001

- 1 Kuusna lubjaahjud
- 2 Udeva turbaraba
- 3 Oostriku vesiveski
- 4 Kirikumäe sild üle Paala jõe
(Araksaare sillakoht)

KOERU VALD

Lõviosa Koeru valla pärandkultuuri objektidest asub Norra, Jõeküla ja Metsanurga piirkonnas Endla Looduskaitsealal. Keset metsamassiive on hävinenud talukohad, kuhu pääseb jalgsi mööda vaevuaimatavaid taluteid. Tegevusalasid meenutavad turbavõtukohad, paeaugud, vesiveskid, lubjaahjud, piiritustehased. Maire Aimsalu inventeeris 93 objekti.

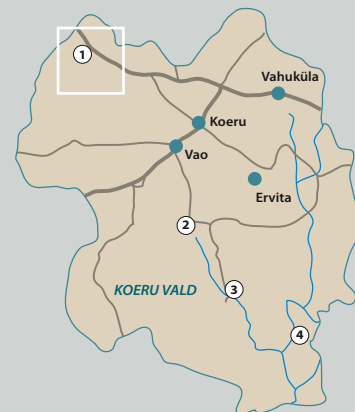
KUUSNA LUBJAAHJUD

Lubjapõletamisega tegelesid Kuusnas kahe talu peremehed – Johannes Koppelman ja Heinrich Herde. Lubjapõletamine tõi taludele kena sissetuleku ja Heinrichi proua Pauliine oli teistele naistele öelnud, et tema küll sokke ei nõelu, vaid ostab uued. 1937. aastal ostis Rakkest pärit Rudolf Õunapuu Lubja kahe hektari suuruse maa koos lubjaahjuga Herde leselt ära. Hiljem ostis Õunapuu ka Johannes Koppelmanni kaheksateistkümmne hektarise Pae talu koos paekarjääriga. Kokku töötas kolm lubjaahju. Põletamine toimus kolhooside moodustamiseni 1949. a.

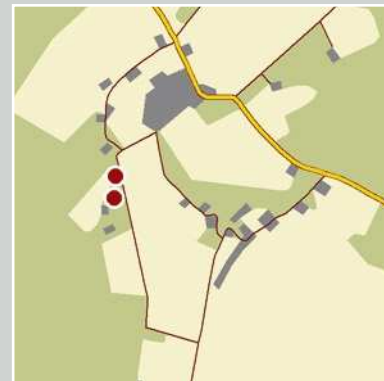
Peale 1952. aastat sai kolhoosi esimeheks Johannes Grauberg, kes pani ahjud uuesti tööle ja kutsus Rudolf Õunapuu tagasi lubjapõletajaks. Majandi juhtkond ostis kütteks vanu lagununud maju, sest ahjud nõudsid palju kütet. Kuna sel ajal ehitati kõikjal majandites kõvasti lautu, mis kõik valgendamist vajasisid, kulus ka palju lubja. Lubja müügiga tegeles kolhoos veel mitmed aastad. Saadud raha eest sai kõvasti ehitada.

Praegu on vaadeldavad viis erineva läbimõõdu ja seisukorraga lubjaahju.

Salutaguse Seltsimaja kogude põhjal

610537 / 6541145

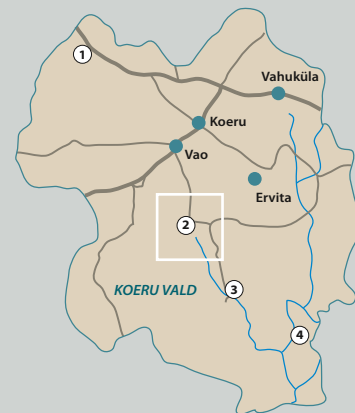

314:Lua:001

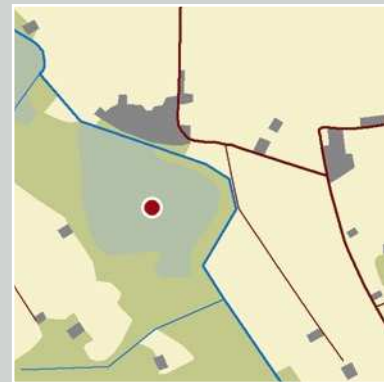
UDEVA TURBARABA

Märgid endisaegsest turbavõtust on hästi säilinud Udeva ja Vao rabas. Udeva mõisast üle Oostriku oja paiknevad suured mõisaaegsed turbaaugud. Tõenäoliselt võeti sealt turvast ka parun Maydelli kuulsa Eesti punast tõugu veisekasvatuse allapanu tarvis.

Rabades, mida eraldab soosild, käisid turvast lõikamas ümberkaudsed talupered, kelle vahel oli rabamaa ära jagatud. Õie Saar meenutab, et turvast käidi lõikamas lähedalt ja kaugelt. 1940. aastatel olnud rabad lagedad. Oli hästi näha, kus keegi töötas. Turbalõikus toimus suvel, kui lasundi pealmisest kihist võeti ära labidasuurused tükid. Siinidel liikuvate kärudega veetud lõigatud turbapätsid madalatesse, umbes poole meetri kõrgustesse aunadesse tahenema. Tahenenud pätsid laoti koonusekujulistesse hunnikutesse kuivama. Kuiv turvas pandi turbasaradesse varju ja veeti talvel kõrgendustega regedel välja. Alumist tihedat turbakihti kasutati kütteks, väiksema kütteväärtusega samblast pealmist kihti purustati ja kasutati loomadele allapanuks.

6I6002 / 6532621

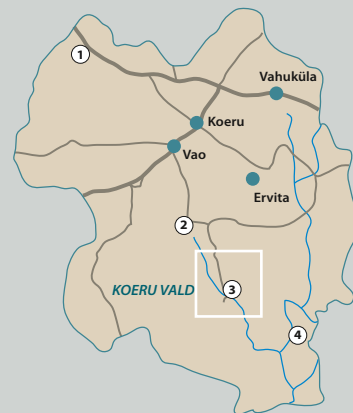

OOSTRIKU VESIVESKI

Endine veskikoht asub Norra–Jõeküla tee ääres, kus tee ületab Oostriku jõge. Möldriks oli seal 19. sajandi teisel poolel Riia tsunfti liige Carl Ludwig Schmidt, kes tegi laialt väljarännupropagandat. Ta levitas talupoegade seas teateid, nagu oleks tema Tartu ja Riia kindralitega tuttav ning volitatud Venemaale rändajaid kirja panema. Tasuks võttis ta iga väljarändaja pealt 30 kopikat. Lühikese ajaga pettis Schmidt paari tuhandet kergeusklikku ja teenis nende pealt 600 rubla, mistõttu koos naisega kuueks kuuks kindlusevangi mõisteti.

Rahvasuu seostab nimetatud lugu ka Juhan Leinbergiga (prohvet Maltsvetiga), kelle kodukoht oli kaks kilomeetrit põhja pool Liusvere külas Käni Hansu (Kääni) talus. Juhan Leinberg (1812–1885) oli möödunud sajandil üks omapärasemaid kujusid talurahvaliidumises. Uueveskil ja Koigis oli ta mölder, Kukeveres kõrtsmik, viibis Paide vanglas. Üldrahvalikult sai Juhan Leinberg tuntuks Eduard Vilde romaani „Prohvet Maltsvet“ kaudu. Maltsvetlaste teemat on käsitlenud ka Friedebert Tuglas ja Aino Kallas. Täna tähistab kohta veski vundamendile Endla Looduskaitseala poolt paigutatud puhkemaja.

618085 / 6529363

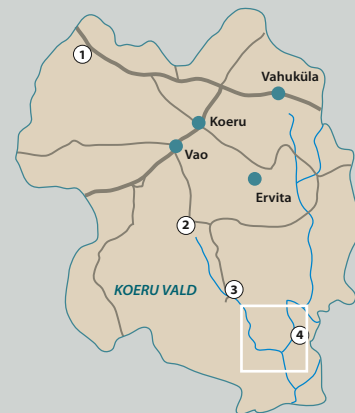

314:VEV:001

KIRIKUMÄE SILD ÜLE PAALA JÕE (ARAKSAARE SILLAKOHT)

Kirikumäelt Araksaarele minnes tuleb ületada Paala (Põltsamaa) jõgi. Kui Ervita mõisnik Lutsumetsa puulõikajad tööle oli pannud, lasknud ta jõeale Kirikumäe juures pukksilla ehitada, et metsamaterjali otse Vägeva raudteejaama vedada. Et sild polnud kuigi kapitaalne, siis ei pidanud see kaua vastu, liiatigi raskete koormate all. Paala jõest vasakul, suurte põliste metsade keskel oli kuus talu: Araksaare, Käpa, Kitse, Räägumetsa, Kaerassaare ja Nava. Samal pool jõge olid ka endise Väinjärve valla 83 talu heinamaad. Jõe tuli suvisel ajal ületada parvega, mis oli aga küllaltki raske ja tülikas. Talude ühisel nõul ja jõul ehitati arvatavasti 1914. a Kirikumäe juurde sild. Ehituse lähedal metsa all oli kivist kalmest, kust veetud palju kive silla kandekasti, mis on tänaseni säilinud. Kalmest on järele jäänud ainult tema kahe kasti taoline põhiplaan, mida märgivad maasse vajunud suuremad kivid. Üle jõe jõe lähedal oli väike Araksaare talu, mis olnud endisel ajal Ervita mõisa kalamehe kohaks. Selle koha peremees maksis talu pealt mõisale kalarenti. Tänapäeval tähistab endist sillakohta jahimeeste poolt ehitatud purre, kalmelt veetud kivid on praegugi näha.

621382 / 6527052

- 1 „Orjatee“
- 2 Maagi allikas
- 3 Joosu talu

KOIGI VALD

Piirkonna viljaka pinnase tõttu arendati seal intensiivset maaviljelust ja seepärast on muistse aja märgid suurelt osalt peaaegu kadunud. Paremini on pärandkultuuri objektid säilinud soosaartel ja nende ümbruses. Legendirikas on Silmsi-Soo asundusküla ja selle ümbrus. Tuntud on Koigis asuv nn orjatee. Aleksander Siimenson inventeeris 85 objekti.

„ORJATEE“

Esimene Grünewaldtide soost Koigi mõisa omanik oli Johann Adam von Grünewaldt (1719–1792). Ta ostis Koigi mõisa 18 000 rubla eest Mäo mõisalt. Tollal nägi mõisa ümbrus välja hoopis teistmoodi. Praegune mõisaansambel ja park kujunesid välja pärast seda, kui omanikuks sai Otto Magnus von Grünewaldt. 1826. aastast pärineval plaanil on näha veel vana mõisa kujundus. 1830. aastate paiku kujundati välja praegune mõisaümbrus ja pargid. Mõisaproua initsiatiivil süvendati ka Neeva kanalit. Nendel aastatel omandas Koigi mõisnik Laimetsa mõisa ja siis rajati ka teedevõrk. Lõpetati mõisamoonakate ning teoliste läbikäik mõisa hoovist. Nende tarbeks ehitati tee, mis kulges ümber mõisa. See sai kohe rahvasuus „orjatee“ nimetuse. 2007. aastal tee korrastati.

600923 / 6523014

325:MNT:002

MAAGI ALLIKAS

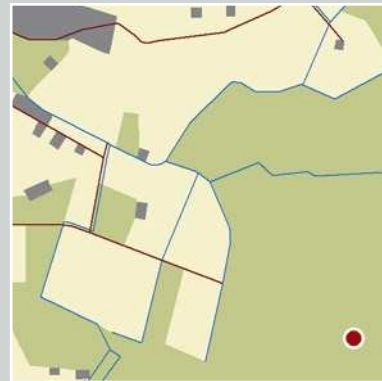
Maagi allikas asub valla idapiiril ja on peitunud sügavale metsade rüppe. Koha leidmisega tekib mitteteadjal raskusi. Allikas ise on võrdlemisi väikese vooluhulgaga ja võib põuastel suvedel hoopis kuivada. Allika nime saamisloo kohta on mitu legendi. Üks nendest pajatab allika kallastel olevast värvimaagist. Allika kaldad koosnevad punakast või ookerjast mullast, millel on head värvimisomadused. Ümbruskonna elanikud olid omal ajal käinud siin lõngu ja riideid värvimas.

Teine legend on seotud allika ümbrusega. Ala, kus allikas maapinnale tõuseb, on seotud maagiaga. Siin elavat „kurat”. Üldiselt on allika ümbrus lage. Kuuskede, mis lagendikul kasvama hakanud, oksad moodustavad justkui katuse. Teatud kõrgusel hakkavad kuusetüved vänduma ja maapinna poole tagasi kasvama.

Siinkandis olevat regutsenud ka Kalevipoeg. Kui hakata allika poole tulema, jäävad tee äärde kaks suurt kivi, mis olla Kalevipoja lingukivid. Võib-olla loopis Kalevipoeg nendega allikal elavat „kuradit”?

604240 / 6520939

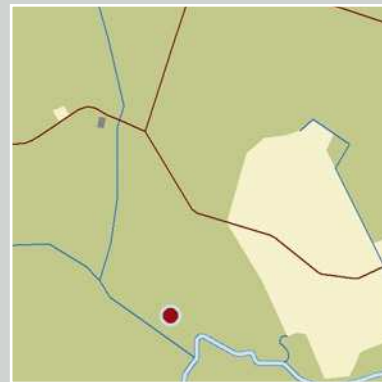
325:ALL:004

Joosu talu

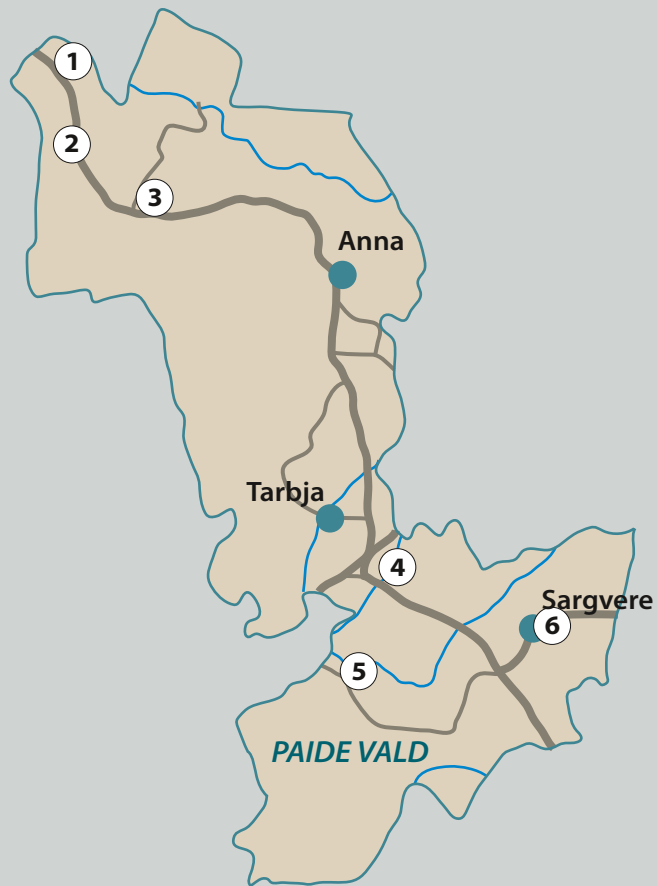
Joosu talu jääb Vaali mõisale kuulunud maadele. Hans Tortov ostis selle 1874. aastal 1290 rubla eest mõisalt päriseks. Talu suurus oli 19,47 tessatiini (21,22 ha), sellest põllumajanduslikku maad 18,98 tessatiini. 1938. a loenduse järgi elas talus veel vaid 72-aastane Andres Tortop. Tal oli üks hobune, üks lehm, üks siga ja üks lammas. Talu oli väga omapärase arhitektuuriga, rajatud mäeseljandiku sisse. Fassaad avanes põllumaade poole. Kolhooside moodustamise ajal ei astunud talu kolhoosi. Pärast peremehe surma võttis hooned kasutusele kolhoos Uus Kevad ja pidas siin noorkarja. Kolhoosi ajal veeti ära osa mäeseljandikku ning ehitati sellest talule juurdepääsutee. Metsastunud teekoht on veel praegugi märgatav. Praeguseks on taluhooned täielikult hävinud ja põllumaad metsa kasvanud.

616213 / 6523211

- 1 Mustla-Nõmme
kõrts-hobupostijaam
- 2 Pätsu tamm
- 3 Pohlassaare rahaaugu mägi
- 4 Aniküla vesiveski
- 5 Mündi paekarjäär
- 6 Armunate puu Sargveres

PAIDE VALD

Paide valla aladele jääb nii rabasid, paeseid pindu kui suuri metsamassiive. Seega võib siit leida vanu kruusaja paekarjääre, rabasaartele viivaid taliteid, pärimustega seotud mõisaarhitektuuri objekte. Paremini on pärandkultuur säilinud valla põhjaosas endise Anna kihelkonna metsastel aladel. Valda läbib põhjast lõunasse Tallinn–Tartu maantee, mistõttu leidub rohkesti kõrtside asukohti. Elle Näppo inventeeris 89 objekti.

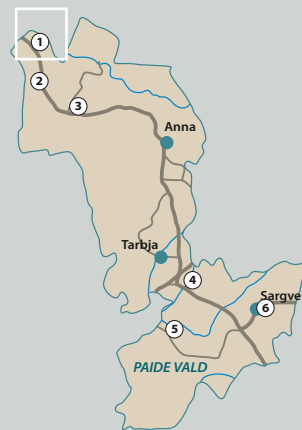

MUSTLA-NÕMME KÕRTS-HOBUPOSTIJAAM

Mustla-Nõmme külas vana Tallinn–Tartu maantee ääres asuv endine Mustla-Nõmme kõrts on üks vähestest sellel trassil säilinutest. Täpset ehitamise aastat pole teada, kuid kahel hooneesisel puitsambal on sisselõigatud aastanumber 1817. Seda arvatakse hoone avamise ajaks. Kõrts on ühekorruseline poolkelpkatusega pruunikaskollasest lubjakivist ehitis, mille nurgad seintega sarnasest kivist. Hoones on mantelkorsten. Ruumide jaotuse poolest sarnaneb Mustla-Nõmme kõrts Viitna kõrtsile Harjumaal. Aastal 1854 tuli käsk asutada hobupostijaamad. Selleks uusi hooneid ei ehitatud, vaid kõrtsitoad eraldati postijaama osast. Kõrts-hobupostijaamal oli tõllakuur, kaks talli hobustele (sakste ja talumeeste hobused paigutati eraldi), sepikoda hobuste rautamiseks. Saun ja sepi-koda olid puithooned. Kõik kõrvalhooned asusid üle tee kõrtsi vastas oleval alal.

Eestis suleti kõrtsid 20. sajandi algul. Kõrvalhooned hävisid aastatel 1920–1940. 1930. a omandas Jüri Jaagus kõrtsimaja, et rajada talu. Hoone kuulub tänaseni Jaaguse suguvõsale.

Piibe mõisas ja vahepealsetel aastatel Purdi mõisas elanud Karl Ernst von Baer olevat 1820. aastatel armastanud teel Tallinna teha peatusi Mustla-Nõmme kõrtsis.

581740 / 6549985

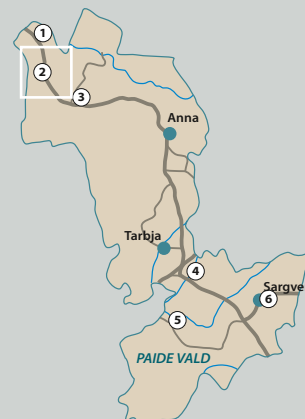
565:KOR:001

PÄTSU TAMM

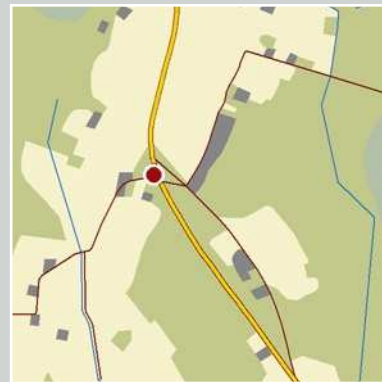
Tallinn–Tartu maantee ääres Mustla külas on 1933. a avatud Mustla koolimaja ase. Koha näitavad kätte õuepuud ja keldriaugud. Kooli asuti ehitama 1928. aastal ja maja õnnistati sisse 1933. aasta oktoobris. Koolis õppisid ümberkaudsete külade: Mustla, Mustla-Nõmme, Võõbu ja Saueaugu lapsed. Kooli kasutati ka rahvamajana. Tegutsesid nii laste kui täiskasvanute huviringid, peeti spordivõistlusi ja pidusid.

1937. aastal Järvamaal käies külastas president Konstantin Päts ka Mustla kooli ja istutas kooli õuele tamme. Kahjuks jäi kooli eluiga lühikeseks.

1941. aasta augustis heideti taganevate Punaarmee väeosade poolt majale süütepomm. Hoone hävis tules täielikult, kuid K. Pätsi poolt istutatud tamm jäi alles. Kunagised Mustla kooli õpilased on tamme juurde asetanud mälestustahvli. Hävinenud koolimaja mälestuseks korraldavad vilistlased tamme juures kooli kokkutulekuid.

581970 / 6546954

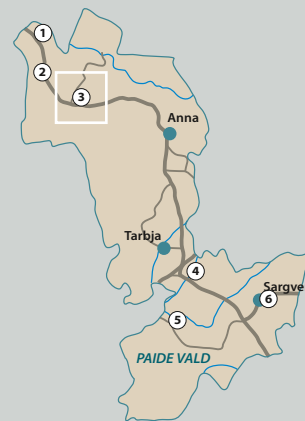

565:HII:001

POHLASSAARE RAHAAUGU MÄGI

Tellissaare ehk Ussisoo raba on rahvaluulele palju ainek pakunud. Sellele piirkonnale on iseloomulikud mitmed moreense kooslusega kõrgendikud nagu Tellissaare, Mihklissaare, Naissaare ja Pohlassaare. Nendel kühmudel kasvab ilus sega- või kuusemets, kus leidub rikkalikke seenekohti. Rahvapärimusega seotud Pohlassaare Võõbu külas on puudetu. Küngas asub Tallinn–Tartu maanteest 200 m ida poole. Kinnistu omanik on künka juurde viiva raja võsast puhastanud. Kõrgendiku keskel asub kahe meetri sügavune ja kolme meetri laiune ümmargune auk. Läheduses paikneb teinegi, väiksem samalaadse auguga küngas, kuid see on raskes-timärgatav ja põõsastikku kasvanud. Tõenäoliselt on talumehed sealt kunagi enda tarbeks kruusa võtnud.

Rahvajutu järgi põleb igal jaaniööl augus rahahunnik ja hall sikk valvab seda. Kui keegi julge mees sõandaks jaaniööl sinna ihuüksi minna, siis sellele annaks sikk raha ka. Seni pole veel keegi julgenud. Mõni olevat proovinud kahekesi minna, kuid kui sikk neid märganud, vajunud raha kõlinal augu põhja ja sikk hüpanud ise järele.

584897 / 6544637

565:KON:003

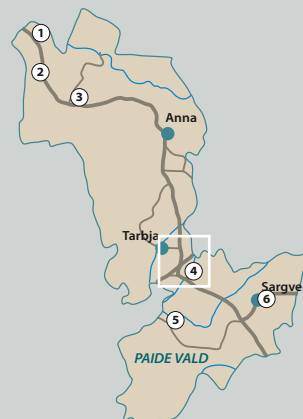
ANIKÜLA VESIVESKI

Mäo külas Vodja jõel asuva Aniküla vesiveski täpset valmimisaastat pole teada, kuid säilinud vanal hooneosal on aastanumber 1893. Hoone oli juba algselt kahekordne. Veskitammi ehituse käigus olevat leitud tarvase ehk ürgveise sarv. Tänapäevaks on hoone suures osas ümber ehitatud ja kasutuses elamuna. Hästi on säilinud vana kivist veskitamm ja sild, mida mööda kulges kunagine Tallinn–Tartu maantee. 1950. aastatel maanteed õgvendati ja uus tee juhiti veskitammist mööda. Viimaseks veski omanikuks oli A. Freimuth poegadega. Veski töötas 1930. aastate keskpaigani. Omaniku abikaasa elas veskihoones kuni surmani 1963. a.

Kolhoosikorra algusaastatel asus veskihoone alumisel korrusel kolhoosi Vaprus kontor ja ülemise korruse tubades elasid üürnikud. Veel 1960. aastate algul oli veskiosa täiesti töökorras, kuid langes siis üürnike rüüstimise ohvriks. Kütteks kasutati kõik hoone puitosad, mis selleks vähegi kõlbased.

Läheduses teeristil asus Aniküla kõrts, mis hävis tulekahjus.

Aniküla vesiveskit on oma 1954. a ilmunud novellis „Seitsmes teekaaslane“ kirjeldanud kirjanik Hans Leberecht.

593535 / 6531075

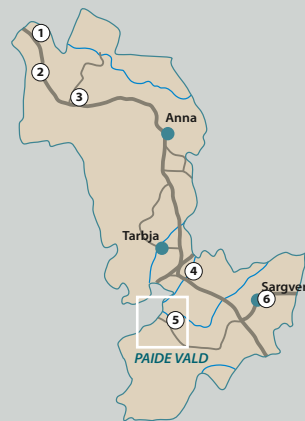

565:VEV:003

MÜNDI PAEKARJÄÄR

Head ehituspaasi murti Paide lähedalt Mündist 13.–20. sajandini. Paasi tunti tema suure survetugevuse, kena mikrokihilise tekstuuri ja sileda löikepinna poolest. Tõenäoliselt ehitati sellest materjalist ka iidne Paide Vallitorn. Mündi karjääri eripäraks oli, et dolomiiti kaevandati osalt maa-alustest koobastest, kuna maavara asus kuni 2 meetri paksuse moreenkatte all. Praegu Mündis kaevandamist ei toimu, kuid kehtivat korda eirates varuti siit veel 1990. aastate algul paasi Paide Vallitorni taastamiseks.

Praegu asub suurem paepaljand ettevõtte Jalaks kinnisel territooriumil, kuid avatud on veidi võsastunud ent vaadeldav paesein praegu tühjana seisva Mündi mõisahoonel all. Kunagi asus mõisas Mündi kool. Mõisa õuel on tamm ja mälestuskivi. Tamme istutasid ja kivi paigaldasid mõisa asunikud 24. juunil 1933. a mõisamaade jagamise 10. aastapäeva puhul. Mõisa õuel on vana kelder, mida rahvapärimuses teatakse „sõjavaranduse keldrina“. Keldrist läinud maa-alune tee Paide lossi. Sõdade ajal varustati lossi selle kaudu relvade ja toidumoonaga. Mõisnik hoidnud keldri ust alati lukus. Kord hakanud kutsar ust lahti murdma. Üks hääl öelnud toas härrale, et mine välja ja vaata, mis kutsar teeb. Härra näinud, et kutsar kangutab kive ukse eest ära. Härra kutsunud kutsari ära ja öelnud: „See on sõjavaranduse ja kraami keller, mis sa sest tahad.“

592130 / 6527376

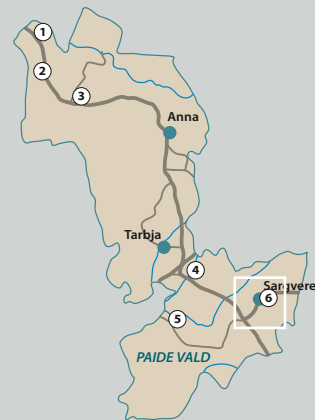

565:PAM:003

ARMUNUTE PUU SARGVERES

Mäeküla–Koeru maantee ääres Sargvere külas asub terviklikult säilinud esindusliku härrastemaja ja pargiga Sargvere mõisaansambel. Alates 1920. aastatest asus mõishoones aastakümneid kool. Mõisa park on keskmise liigirikkusega, peamisteks liikideks pärn, vaher ja saar. Pargi lääneosas asub pargi uhkus – looduskaitse all olev põlispuu – Sargvere saar, mille kõrgus on 30 m ja ümbermõõt 6,31 meetrit. Pargi lõunaosast puudealleelt võib leida keerdukasvanud saare, mida kutsutakse Armunute puuks.

Rahvasuu pajatab, et mõisas elanud imeilus mõisapreili Eliise, kes armus mõisa kärneripoissi. Nende kohtumiste ja armuvalu paigaks ning tunnistajaks sai üks ja sama puudeallee ja sellel kasvav puu. Peagi avastas parun noorte suhte ja saatis kärneripoisi mõisast minema. Eliise kurvastus oli suur ja ta käis üksi puu all nutmas. Puu võttis tema hingevalu endasse ja keerdus spiraalselt kõveraks. Eliise sinisilmadest langenud pisaraid puhkevad igal kevadel puu ümber õide sinililled.

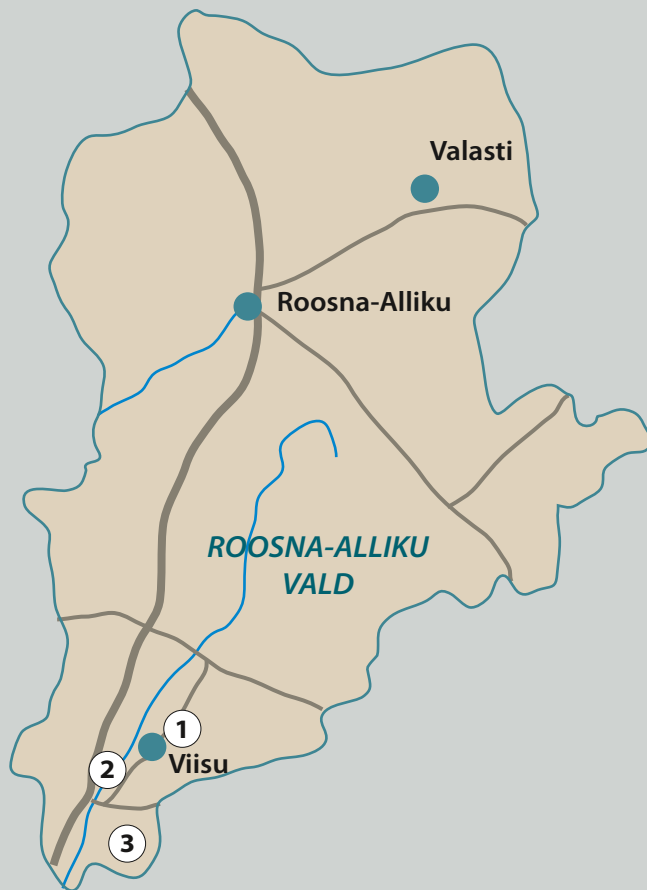

599027 / 6529251

565:HII:002

- 1 Kunagine piiritusetööstus
- 2 Vodja vesiveski
- 3 Karuse talu

ROOSNA-ALLIKU VALD

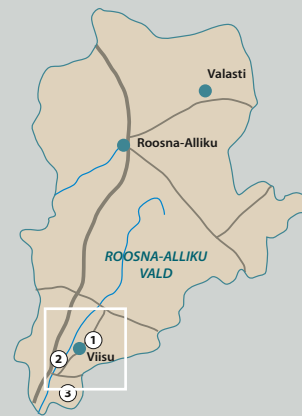
107

Roosna-Alliku valla looduse omapära on asumine kahes maastikurajoonis: Madal-Eestisse kuuluval Kõrvemaal ja Kõrg-Eestisse kuuluval Pandivere kõrgustikul. Piirkond on rikas allikate poolest. Kunagist intensiivset kartulikasvatust meenutavad üsna lähestikku asunud piiritustehased. Tiit Petersoo inventeeris 59 objekti.

KUNAGINE PIIRITUSETÖÖSTUS

AS Rakvere Piiritustehased Moe muuseumi õuel on mälestuskivi tekstiga „AQUAVITAE ESTONICA 1485–1985“ 18. sajandi lõpus oli Eesti ja Liivimaa kubermangus kokku 731 viinakööki. Eesti Entsüklopeedia järgi oli viinatööstus Eestis 19. sajandi II poolel peamine põllumajanduslik tööstusharu. Moe muuseumi andmetel rajati Eestimaa mõisnike ettevõttel Tallinnasse piirituse puhastamiseks vabrik, kuhu toorpiiritus mõisatest kokku toodi. Eestis toodetud piiritus teenis mitmeid auhindu. Ülevenemaalisel tööstus- ja kunstinäitusel Nižni-Novgorodis aastal 1896 hinnati Eesti piiritus hea kvaliteedi ning suuremahulise toodangu eest hõbemedali vääriliseks. Moe muuseumis säilitatakse diplomit, mis anti Eesti piiritusele gastronoomianäitusel Pariisis aastal 1924. Oma panuse kõige selle heaks andsid ka tänase Roosna-Alliku valla alade piiritustehased Vodja, Viisu, Roosna-Alliku ja Koordi mõisas. Vene Impeeriumi 1911. aasta viina-, pärimi- ja piiritustehaste aadressraamatu andmetel rajati Vodja piiritustehas 1850. a, Viisu 1870. a. Esimesed kirjalikud andmed viinapõletamisest Roosna-Allikul on aastast 1794.

595817 / 6535430

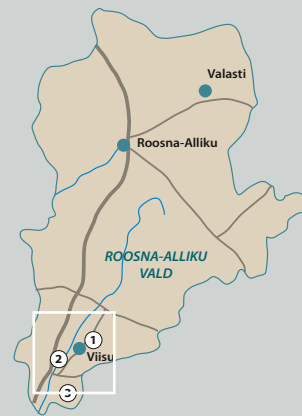

684:MOA:003

VODJA VESIVESKI

Verstakaardi ja topokaardi järgi oli Mäo–Vodja maantee ristumiskohal Vodja jõega paremal kaldal vesiveski koos paisjärvega. Artur Ojanurme (1918) ja Karli Talviste (1932) andmetel olnud veski ühekorruseline paekivist hoone umbes 100 meetri laiuse paisjärve ääres. Nende mäletamist mööda 1936. a paisjärve enam polnud. Enne Teist maailmasõda antud veskihoonest voolu Vodja põllutöökoolile. Nõukogude ajal tegutses hoones koorejaam, mis hiljem muudeti piimapunktiks. Viimati kasutati veskihoonet elamuna. Hoone hävis tules 1980. a. 1960. aastate algul puuriti koorejaamale kaevu. Puur sattus surveleisele põhjaveele ja vesi pursanud meetri kõrgusele. Vesi voolanud jõkke ning seda jätkunud ka sovhoosi loomadele vedamiseks. Olnud isegi kavatsus rajada sinna veehoidla, kuid puurauk tamponeeriti. Praegu on vesiveski vundamendile rajatud suvila ning omanik kavatseb paisjärve taastada.

594674 / 6534637

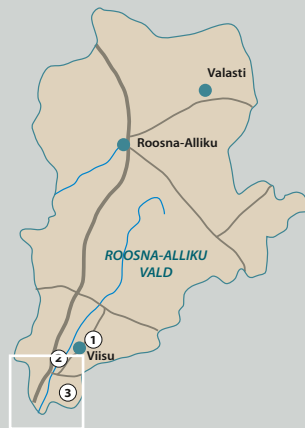
684:MEI:001

KARUSE TALU

Margus Vessarti andmetel töötas Villem Vessart 1920. aastatel õpetajana Järvamaal Vodja põllutöökoolis. Oma põllumajandusliku hariduse oli ta omandanud Saksamaal Königsbergis ja Soomes Tampere. Kui Eesti Vabariigis toimus maareform, mille käigus müüdi soovijaile asundustalude rajamiseks riigile kuuluvat maad, ostis Vessart omale tüki Vodja mõisa südamest. Asundustalu nimeks sai Karuse (Karu).

Villem Vessart ehitas elumaja ja tolle ajastu kohta moodsa karjalauda. Talu tegeles tõuloomade ja ka teravilja kasvatamisega. Spetsialiseeruti eesti hollandi-friisi tõugu lehmade kasvatamisele. Lehmade kohta peeti arvestust Hollandi-Friisi Karja Kasvatajate Seltsis ja nad olid kantud riikliku tõuraamatusse Ka puhtatõuline pull oli oma talus olemas. Jõudluskontrolli all olevate Karuse talu lehmade piim saadeti rongiga Vodja jaamast Tallinna lasteasutustele. Talus kasvatati ka puhtatõulisi ševioti lambaid. Teravilja kasvatamiseks oli talul tolle aja kohta kõik moodsad põllutöömasinad, kaasa arvatud rehepeksumasin.

Haritud põllumehena oli Villem Vessart ka aktiivne ühiskondlikus tegevuses. Ta valiti 1927. aastal Riigikogu saadikuks, oli Kaitseliidu Järva maleva ratsaeskadroni rühmaülem ja Järvamaa maavanem. Villem Vessart suri 1944. aastal.

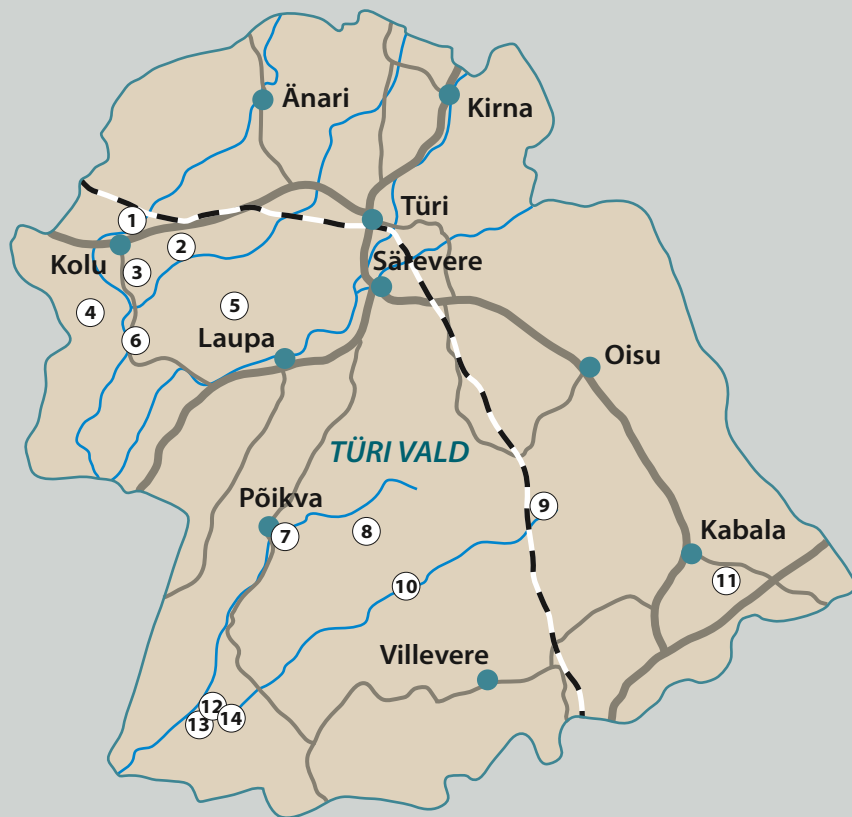

595016 / 6533434

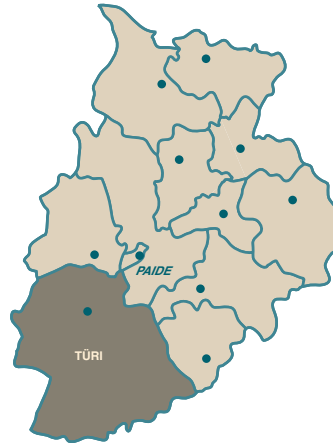
684:TAK:006

- 1 Jelissejevi vesiveski
- 2 Kõltsi kabel
- 3 Karjatoa lauda silotorn
Kolus
- 4 Metsavendade eluase
- 5 Võstermäe kultuurmännik
- 6 Pähklimäe kitsejäljega
kultusekivi
- 7 Metsavend Jaan Lehtpere
kalm
- 8 Riigipiir Käreveres
- 9 Küti rehielamu
- 10 Vaki metsavahikordon
- 11 Matusepaik Meossaares
- 12 Söemiil Rammussaares
- 13 Vaigutus Rassi külas
- 14 Tõrvaahi

TÜRI VALD

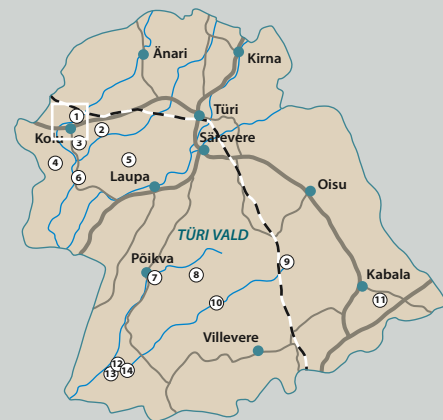
Piirkond on arenenud põllumajandusega, metsade-, jõgede- ja rabaderikas ning varjab rikkalikult kunagise inimtegevuse jälgi – pärimuslikke kohanimesid, arvele võtmata ohvrikive, mõisaarhitektuuri objekte, triangulatsioonitornide vundamente ja metsavendade punkreid. Krahv Mellini atlase (1789) andmetel oli praeguse valla aladel 10 vesiveskit. Ülo Ormus ja Jüri Kõiv inventeerisid Türi suurvallas 326 objekti.

JELISSEJEVI VESIVESKI

Krahv Mellini 1789. aastal ilmunud atlase järgi oli Türi valla aladel üheksa vesiveskit ja üks saeveski. Kaheksa vesiveski kohta on tänaseni lei-tavad. Üks neist asub Kolu mõisast kirdes Lintsi jõel. 20 saj algul kutsuti seda Jelisseejevi veski. Johannes Ormuse ja Pilvi Viitmani mälestuste järgi hakanud Peterburi ärimees Jelisseejev koos Kolu mõisa omanikega vahetult enne Esimese maailmasõja algust Mideks kutsutud paigas Lintsi jõel vana veski varemetele kaasaegset veskit ehitama. Sõda peatas plaanid. Valmis jõuti ehitada tamm, osa veski vundamendist ja turbiiniruum. Jõe teisele harule kaevati basseini ja ehitati tammisüsteem elektrigeneraatori paigaldamiseks. 1914. aastaks oli Kolu mõis elektrifitseeritud.

Lintsi jões Kolu mõisahäärberi ja veski ehitiste vahel oli kolm lõuna ja lääne poolt kõrgete kallastega saart. Põhja pool olid kaldad laugjad, aga saarte vahel vulises paepõhjal kohati kärestikuline jõgi. Peale mõisa rekvireerimist ehitati jõe kaldale veskisüsteeme ära kasutades saekaater, mis töötas seni, kuni läheduses valmis kaasaegsem, Vabadussõjas võidelnud Voldemar Lubergile (eestistatud Laumets) kuulunud aurujõul töötav sae- ja jahuveski.

573214 / 6518809

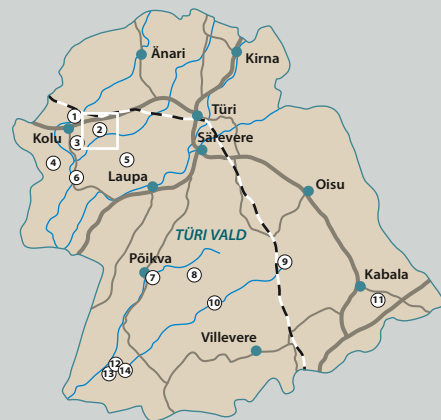

835:VEV:009

KÕLTSI KABEL

Kohanimena on Kõltsi kasutusel vaid bussipeatuse sildil ja kohalike inimeste suus. Praegu kasutatakse nime Kolu. Kuni 20. sajandi keskpaigani kõrgus Kõltsis ümbruskonna kõrgeim voor, mille tipust Leo Rehela mälestuste järgi paistnud ära ka Türi taga asuv Mäeküla. Iidsetel aegadel olnud siin nii sõjakants kui pelgupaik. Praegu laiub mäe asemel tehisjärv. Vaid voore lõunaserv on jäänud kaevandamata tänu seal asuval Lokuta mõisa kunagiste omanike von Traubenbergide rahulale ja kabeli varemetele. Villu Laanemägi mälestuste järgi ehitati Kõltsi karjamõisa lähedale vana hiiemäe servale kabel ja rajati matusepaik, kuna parunid ei kannatanud matside lähedust ka surnutena. Rahula esimeseks asukaks sai talurahvasse väga halvasti suhtunud August Rausch von Traubenberg, kes suri aastal 1860. Kuna kabeli valmimine võttis aega, pehkis puusärk Türi kabelis nii ära, et tuli tõsta teise, tammepuust sarga sisse. Raske kirst tassiti talurahva õlgadel seitsme kilomeetri kaugusele matusepaika.

Haudadel olid mustast marmorist plaadid. 20. saj lõpus rahula rüüstati ja kabel lagunes.

575043 / 6517791

835:KUL:002

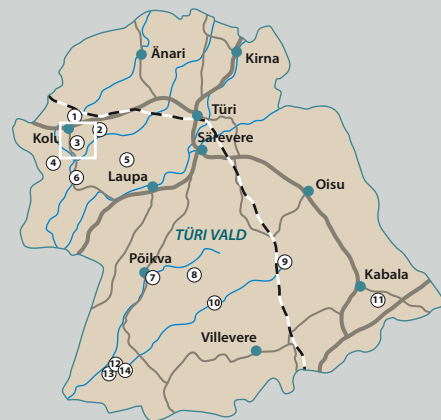
KARJATOA LAUDA SILOTORN KOLUS

1950. aastate lõpus Hruštšovi sula ajal tabas Eestimaad Moskva nõudel silokultuuride kasvatamise ja silo valmistamise kampaania. Siloks kasvatati eelkõige maisi, kuid kõrgemalseisvate organite nõudmisel katsetati ka päevalille ja Sosnovski karuputkega.

Venemaalt tulnud suuniste järgi ehitati üle Eestimaa karjalautade juurde silikaatkivist silotorne. Silo laaditi torni transportööriga, aga tallamine toimus ratsahobusega. Töö lõppedes oli ette nähtud hobune tappa ja jäänused luukidest alla visata.

Karjatoa moodne karjalaut koos silotorniga ehitati 1950. aastatel Kolu külla Väljavahi talu maadele, Kolu–Jändja maantee äärde. Arvi Liivkase mälestuste järgi ei tehtud torni kordagi silo. Ei tahetud looma hukka saata ning kardeti, et silo jääbki torni kõdunema.

Villu Kaldi jutu järgi polevat Estonia kolhoosi esimees Heino Marrandi nõus olnud tööloomade tapmisega juba tornide ehitamise ajal. Ta lasknud tornidele jätta nii suured avad, et hobune läbi mahtus. Ja siis õpetanud ta hobused „lendama”. Nimelt veetud silotorni ümber kõrged põhu- või heinavallid ning hobune lükatud tornist põhuhunnikusse.

573402 / 6516920

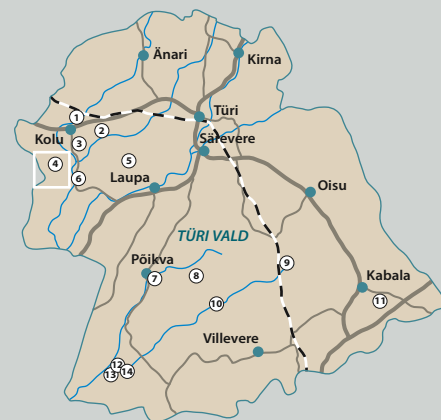

835:OKU:002

METSAVENDADE ELUASE

Metsastunud aladel teedest kaugemal võib sattuda inimekiga rajatud küngaste või lohkude peale. Nii mõnegi sellise paiga lähedalt võib leida kuulijälgedega roostetanud metallesemeid. Karjakülalt läänes suurte metsamassiivide keskel, kuhu viisid pärast II maailmasõda vaid üksikud taliteed, said metsavennad algul end üsna turvaliselt tunda. Artur Mägi mäletamist mööda olnud punkreid ja pelgupaiku, kuhu vähimagi hädaohu korral pakku pääseda, igal rühmal mitu. Üks mugavamaid ehitisi oli pooleldi maa pealne onn Suuraru talu maadel. Kuna oodati peatselt saabuvat „valget laeva”, ehitati muldonnile peale palkidest tuba. Selles punkris NKVD-lased „külas” ei saanudki käia. Metsavennad ise lammutasid onni, kuna saadi teada, et nende sidemeeste hulgas on äraandja, ja kolisid teise kohta. Äraandja ei teadnud, et mehed on lahkunud ja viis NKVD-lased tühjale kohale. Venelased tulistasid huupi ümbritsevat metsa. Teise metsavendade salga võitlejad Ülijõe Kaarel ja Parnabas tulid paukude peale punkri juurde asja uurima. Seal mehed tabati ja nad langesid kuulide läbi.

Endise metsavendade punkri asukohale pääseb Kolu (Mardiaru)–Karjaküla metsateed mööda.

571735 / 6515483

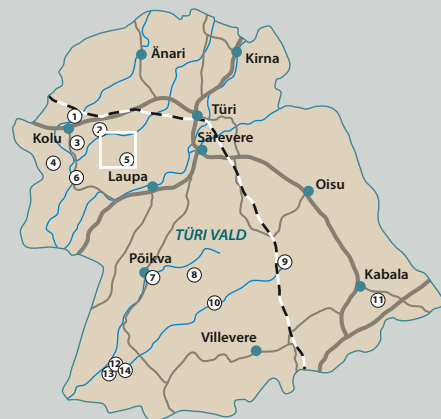

835:MVP:004

VÕSTERMÄE KULTUURMÄNNIK

Võstermäe ja kõrval olev Kildsaare on põlised talukohad, mille elanikud on aastasadade jooksul Laupa mõisa metsi valvanud, mõisale linde ja loomi küttinud ning parunitele jahiretki korraldanud. Siin on sütt miilitud ning põhitoiduse kasvatamiseks põldu haritud. Võstermäe metsavahikoht ja Kildsaare talukoht asuvad Laupa–Kõltsi metsateest läänes. Metsateest ida poole kasvab Võstermäe kultuurmännik, mille olevat Laupa mõisniku von Taube käsul rajanud 1910. aastal ligi 50 aastat ja vähemalt neljandat põlve siin metsavahi ametit pidanud Ants Reinula isa. Sütemetsa kauaaegse metsavahi Aksel Kivinuka sõnul on sihvakas männik 50 aasta jooksul päris jõudsalt sirgunud.

Kildsaare taluhooned on aja jooksul lagunened. Võstermäe metsavahi maja põles maha varsti peale Ants Reinula pensionile jäämist ja Laupa külla siirdumist. Kildsaare talukohta tähistavate põlispuude taga asub kohalike jahimeeste poolt paigaldatud söödasõim ulukitele.

577094 / 6515756

835:SIM:004

PÄHKLIMÄE KITSEJÄLJEGA KULTUSEKIVI

Muinasmaakonna Alempois (*Alempois*) alal tänase Karjaküla põhjapiiril Kolu–Jändja tee ääres ja Lintsi jõe läänekaldal asub Pähklimäe nime kandev hiiemägi. 20. saj alguses kasutati ka lihtsalt Hiiemäe või Kirikumäe nime. Ella Nugiseks mäletab rahvajuttu, et vanadel hallidel aegadel tahetud sinna kirikut ehitada, aga esivanemate vaimud lõhkunud öösel päevase töö. Väikeste lohkudega ohvrikivid keset mäge on dateeritud II aastatuhandega e.m.a. Mägi ise oma kuju ning kolme nurgakiviga meenutab muistset linnust. Mäe idaserval võsas lebab kitsejäljega arvatav ohvrikivi. Vello Tesloni järgi olevat seda kivi vanasti pühaks peetud. Praegugi on kivile münte asetatud. Nõukogude ajal oli paik maha jäetud.

Enne Teist maailmasõda ja praegusel ajal peetakse suviti mäel rahvapidusid ning kitsejäljega kivi juures käiakse esivanemate vaimu austamas.

573370 / 6514577

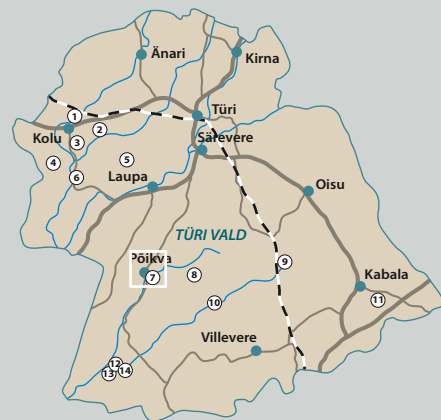

835:RIT:003

METSAVEND JAAN LEHTPERE KALM

Salme Sillavere mälestuste järgi jõudis 17-aastane Põikva küla elanik Jaan Lehtpere metsast kaitset otsida vaid lühikest aega. Vastne „roheline pataljoni“ võitleja oli 1945. aasta aprilli lõpupäevil kodus käimas, kui kostis saatuslik koputus uksele. Jaan Lehtpere põgenes akna kaudu, aga ründajate kuulid niitsid noormehe enne metsa jõudmist maha. Pereliikmed arreteeriti. Jaani põrm sängitati külarahva kaasabil kodu lähedale metsa. Okupatsioonivõimud määrasid talusse elama võõra inimese, kes hakkas tänutäheks elamispinna eest kalmu korras hoidma. Kui Jaani ema Siberist tagasi jõudis, ümbritseti kalm korraliku kiviaiaga ja hauda jäi märgistama nimeplaadiga rauast rist.

Kalm asub Põikva–Rassi tee ääres peale Põikva küla mõnisada meetrit teest eemal raielangil. Kalmu tähistavad viis kaske.

578922 / 6507092

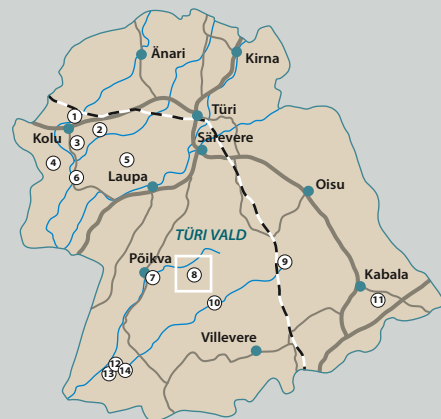

835:HAU:001

RIIGIPIIR KÄREVERES

Valdo Välimäe sõnutsi läheb päike enne looja, kui jõuab kokku lugeda kõigi üksuste nimed, mida rahvakeeles Maarada Vöhmast läbi Kärevere, Rassi, Jändja, Karjaküla, Kolu, Vahastu suunas on eraldanud. Kärevere piirimärgi juurest vaadatuna: Alempoisi ja Nurmekunna muinasmaakondade piir, Rootsi ja Poola riikide piir peale Piusa lahingut, Eestimaa ja Liivimaa kubermangude piir, Türi ja Pilistvere kihelkondade piir, Alliku ja Ollepa, Särevere ja Ollepa, Oisu ja Kabala valdade piirid. Esimese iseseisvuse ajal ka Järvamaa ja Viljandimaa piir, Kärevere ja Pibari külade piir, Lapardi ja Jaagutoa ning Lapardi ja Rielle talude piirid ja veel mitmed teised piirid. 1941. aastal olid sealkandis kümme Kärevere küla meest üheksa kuud Vene mobilisatsiooni eest paos, kuni Saksa regulaarväed esmakordselt ületasid Järvamaa piiri.

587888 / 6507408

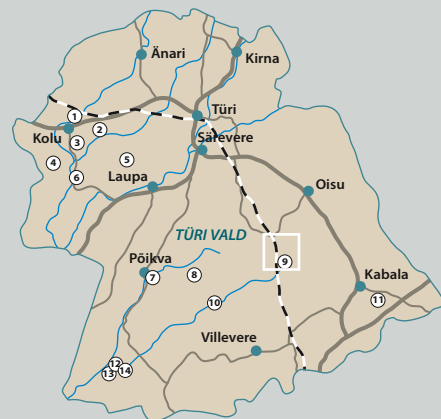

835:PIM:004

KÜTI REHIELAMU

Küti rehielamu on Kärevere viimane talu enne raudteed. Üle raudtee asub Pibari küla. Küti talu on maha jäetud ja osaliselt rüüstatud. Säilinud on reheahi ja parred. Talu lähedal on läbi aegade peatunud närukaupmehed (kaltsukaupmehed) ja mustlased, viimati küll paarkümmend aastat tagasi. Viimased Küti talu elanikud olid perepoeg Juhan ja tema vana ema. Valdo Välimäe mälestuste järgi käis Juhan kolhoosis tööl, ema hoolitses kodus loomade eest. Kord oli mustlasnaine tulnud tuppa piima ja mune küsima ning muidu juttu ajama. Samal ajal tappis tema mees reheall kanu. Kui perenaine lõpuks mustlaseidest lahti sai ja rehealla läks, nägi ta verist kirvest ja paku kõrval kanade päid. Juhan oli äkilise loomuga. Ta võttis oma jahipüssi, läks mustlaste laagripaika ja lasi esimese paugu õhku. Ei kippu ega kõppu. Teise lasuga lasi Juhan lõkkel kanasupiga podiseva katla tuggedelt maha. Kus nüüd läks rabistamiseks, hetkega olid hobustel loogad peal, kaltsukubud vankritel ja killavoor kadus, nagu poleks teda külavainul olnudki.

588604 / 6508144

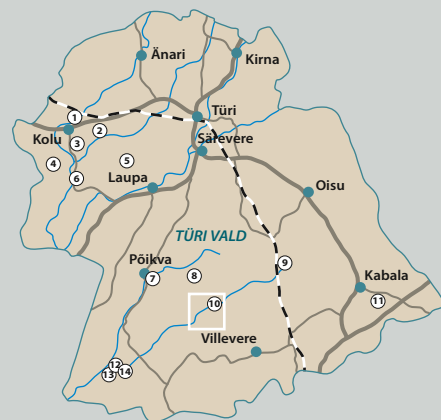
835:REE:001

VAKI METSAVAHIKORDON

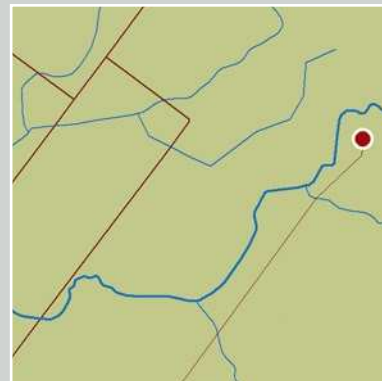
Kabala valla 1782. aasta revisjoni lehtedest saab teada, et inimesed asusid Vaki talusse elama 18. sajandi lõpupoole. Metsaülem Löffeler tõi metsavahikoha Vakisse aastal 1890. Enne seda asus metsavaht Niinemäel. Vaki metsavahi rehielamu ehitati küll juba 1876. aastal ning metsatöölise barakkelamu aasta varem. 1890. aastal ehitati metsavahile laut ja ait.

Esimeseks metsavahiks Vakis sai Hans Rõuk (Rõukude suguvõsa oli Vakis elanud juba rohkem kui 100 aastat), kelle poeg Hans Rõuk võttis isalt ameti üle 1915. aastal ning pidas seda hoolsalt ja kohusetruult 30 aastat. 1960. aastateks oli rehielamu põlenud, metsatöölise barakkelamu ja kõrvalhooned lagunenud. Vaki vahtkonna metsavaht asus elama Tõrvaaugule.

Joandi, J. 1979. Kabala metaskonna ajalooline kroonika. Käsikiri Kabala metaskonnas.

583013 / 6505180

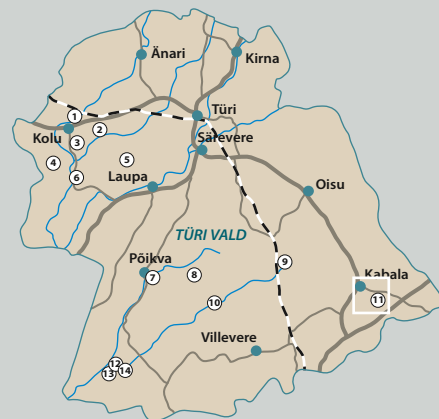
835:VKK:010

MATUSEPAIK MEOSSAARES

Türi valla Meossaare külas asub Kabala mõisa endiste omanike von Vietinghoffide neogooti stiilis kabel ja aed. Arvatavasti on kabel rajatud ja matmisi alustatud 19. saj keskel või teisel poolel. Vajaks täpsemat uurimist, kui palju inimesi ja keda on sinna maetud.

Andres Lindmäe andmetel suri viimane Kabala mõisnik Viktor von Taube 24. septembril 1914. aastal ja maeti kabeliaeda 28. septembril 1914. Tema abikaasa Sophie (lahkus Eestist, suri 1926) oli Richard ja Sophie Vietinghoffi tütar. Kabala mõis kuulus 18. saj lõpust alates tema vanaema isale Reinhold Wilhelm von Uphartile, kes oli alusepanija Raadi mõisa suurele ja hinnalisele kunstikogule.

Aegade jooksul on matusepaik rüüstatud ja lõhutud. 1979. aastal koostatud Kabala mõisa ajaloolises õiendis on märgitud, et hõbeplaadid ja muud hinnalised esemed varastati juba 1888. aastal.

595266 / 6505406

835:KAV:001

SÖEMIIL RAMMUSSAARES

Endise Kabala metskonna metsaülem Elor Ilmet jutustab, et söe miilimisel kasutati enamjaolt männipuud, kuna männi sütt peetakse parimaks sepaõeks. Sütt kasutati ka linnades ja mõisates sooja saamiseks. Kvaliteetne süsi oli üks püssirohu komponente. Sütt põletati kas miiliaukudes või püstimiilis. Keskkoha löödi vai, mille peale asetati korsten ja siis laoti püramiidikujuliselt ilma vahedeta ca 1,5 m paksuselt puid, mis kaeti toorete kuuseokste, 20 cm paksuse liiva- või mullakihi. Kõige peale asetati tihedalt mättrad. Süüdati korstnast sissevalatud hõõgivate sütega ja põlema läinud miilil korsten suleti. Käimaläinud miil peab kohisema kui lähenev paduvihm. Suits peab olema pruunikashall. Siniseks läinud suits viitab kiirele põlemisele ja arvatav tulekolle tuleb nuiaga kinni tampida, et õhk ligi ei pääseks. Söe valmidust kontrollitakse metallvardaga. Kui varras vastupanuta põhjani jõuab, ongi tegu tehtud. Miili põletati 2–4 päeva. Siis suleti kõik avad ja hoiti veel nädal aega. Valmis miil on poole madalam algsest. Viimati miiliti Rassi külas sütt 1950. aastatel.

576002 / 6500771

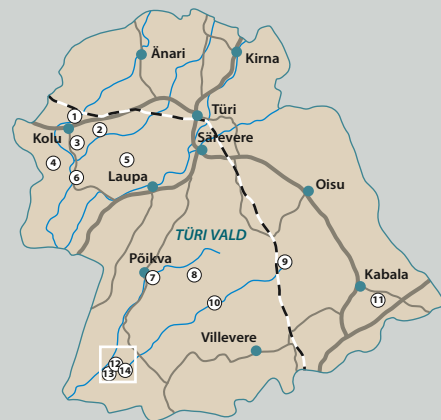

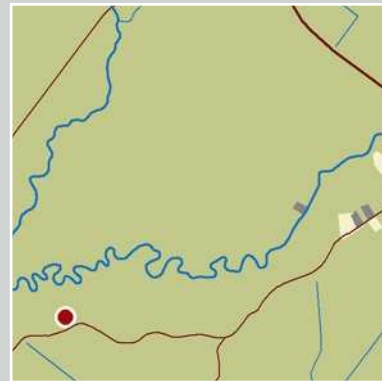
835:MIA:001

VAIGUTUS RASSI KÜLAS

Mänd on ainus Eestis kasvav puu, millelt läbi aegade on vaiku kogutud. Kõigepealt valmistatakse puu ette. Vaigu kogumise alalt kõrvaldatakse korp. Puhastatud kohale lõigatakse ülevalt alla püstrenn, millesse suunduvad nurga all kaldlõiked ehk karrid. Karre tehakse korraga kuni kakskümmend. Ettevalmistatud tüvi meenutab kalasabamustrit, mille alla on puidu sisse kinnitatud lehtrikujuline vaigu kogumise topsik. Suurelt männilt on meie oludes ühe suvega võimalik koguda umbes pool kilo vaiku. Nõukogude ajal töödeldi vaigu paremaks eraldumiseks puu sisse lõigatud karre väävlit sisaldavate mürgiste kemikaalidega. Seda nimetati keemiliseks vaigutamiseks. Kuna vaigutamine kahjustab puud, vaigutati vaid peatselt raumiseks mõeldud puistuid. Seepärast ongi tänaseni karri-dega säilinud puud või puistuid vähe järgi. Jaak Leimani, Türi Metsakom-binaadi ühe viljakaima vaigukoguja, jutu järgi olnud see töö sobiv erakliku eluviisiga inimestele – terve suvi omaette tööd ja looduses viibimist. Vaigutaja Jaak Leiman sõbrustanud tihti rästikutega, pakkunud madudele piima, mis neile väga maitsenud. Vaigukoguja töötasu jäänud meremeeste palkadele vaid väheke alla.

576130 / 6500570

835:VAI:001

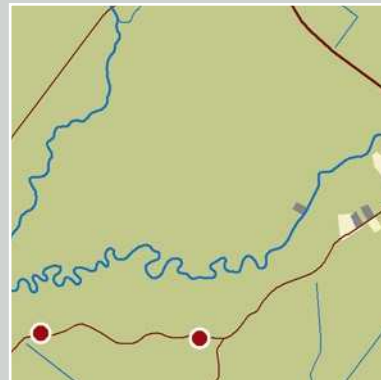
TÕRVAAHI

Tõrvaahi, tõrvahaud, tõrvauk, tõrva põletamise koht – kõik ilusad nimed tõrva valmistamise paigale. Elor Ilmeti mälestuste järgi on Rassi pak-sude metsade keskel aastasadu tõrvaajamisega tegeletud. Tõrva kasutati paatide, laevade, köite, kalavõrkude, vankrirataste ja reejalaste tõrvamiseks ning ratta- ja saapamäärde valmistamiseks. Vanarahva tarkuse järgi on tõrv üheksa haiguse ja kümnendaks ussi hammustuse vastu. Tõrvast keedeti pigi. Tõrvaajamise kõrvalsaaduseks on tõkat ja sepasüsi. Tõrva-kaubandusest Eestis on kirjalikke andmeid 14. sajandist. Tõrva ajamiseks kasutati männi tõrvaseid või tükeldatud männikändusid.

Puidu põlemist reguleeritakse õhuavade sulgemisega, et materjal ei põleks liialt kiiresti. All põhjas on renn, mida mööda valgub välja tõrv. Kümnest ruumimeetrist männikändudest saab ligikaudu 160 kilogrammi tõrva. 1997. a möödus Järvamaal Tõrvaaugul tõrvaajamise algusest 160 aastat. Selleks puhuks püstitati uus tõrvaajamise ahi, mis on endise vähendatud koopia.

575969 / 6500468

577021 / 6500433

835:TOA:004

835:TOA:002

- 1 Väätsa metskonna kontor
- 2 Musta kuuse kultuur
- 3 Tuulisilla küün
- 4 Talitee Väätsa raba servas

VÄÄTSA VALD

Väätsa valla aladele jääb Lõo maalinn, seega võib siit inimtegevuse jälgi leida juba muistsetest aegadest. Intensiivne põllumajandus ja metsade kuivendamine on hulgaliselt pärandkultuuri objekte hävitanud. Paljude vanade talukohtade ja tootmis-
hoonete asemel laiuvad põllumassiivid. Siiski on umbes kolmandik registrisse kantud objektidest talukohad. Jüri Kõiv inventeeris ja kirjeldas 62 pärandkultuuri objekti.

VÄÄTSA METSKONNA KONTOR

Väätsa metskond sündis koos Eesti Vabariigiga. Enne Teist maailmasõda pääses sinna vaid jalgsi. Väätsa parun laskis 19. sajandi lõpus sinna ehitada linnujahi maja või onni, millest sai rohkem kui neljakümneks aastaks Väätsa metskonna kontor. Mati Toominga andmetel tahtsid taganevad Läti hävituspataljoni riismed 1941. aasta 2. augustil hoone süüdata. Metsaülem Eerik keelitas neid tõsimeeli maja endi tagasitulekuks alles hoidma. Maja säästeti, aga naabruses asuva Lõõla küлага nii hästi ei läinud.

Vana metskonna hoone on alles, seal veedab vanaduspõlve üks Türit pärit vanema põlvkonna näitleja. Uus, nn Vaimastvere tüüpi metskonna-hoone, ehitati 1970. aastatel.

577830 / 6538968

937:VKK:004

MUSTA KUUSE KULTUUR

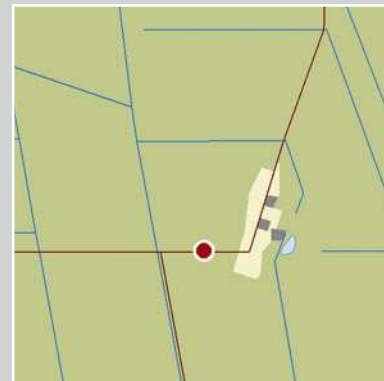
Must kuusk (*Picea Mariana*) pärineb Põhja-Ameerikast. Puu talub hästi niiskeid turbamuldasid. Musta kuuse okkad on kohaliku kuuse okkatest lühemad, sinakasrohelistes, hõbedase läikega. Puu on pistikutest paljundatav ja külmakindel. Meie oludes kasvab must kuusk 10–15 meetri kõrguseks. Euroopas on ta kasutusel 18. sajandist alates.

Mati Toominga andmetel rajati musta kuuse katsekultuur Nahkmetsa 1980. aastatel. Keegi Paidega seotud tegelane sai maailmas ringi rännata ja nägi nägusaid musta kuuse salusid. Nii tekkiski idee proovida katsekultuuriga ja siis muuta terve Paide ümbrus sünkjastumedaks rohealaks. Kuid ajad sõudsid, targad mehed tagandati ja idee maeti maha. Vaid Väätsa metskonna aladelt võib leida kaks musta kuuse puistut, mis on kenasti sirgunud.

Nahkmetsa asub soosaarel. Enne suuri maaparandusi oli suvel tee Nahkmetsa vaid jalgsi läbitav. Nahkmetsas asus mitu talu. Juhtus, et mõne Nahkmetsa soosaare elaniku hing lahkus suvel parematele jahimaa-dele. Siis ei jäänud muud üle, kui lahkunu sängitati poolde mulda ja alles talve saabudes, kui talitee kandma hakkas, viidi ta pühitsetud maamulda.

584105 / 6539206

937:KAM:002

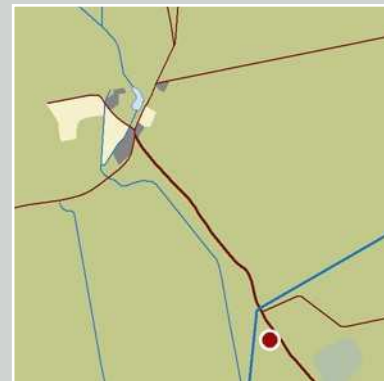
TUULISILLA KÜÜN

Tuulisilla oli Väätsa valla suuruselt teine talu pindalaga üle saja hektari. Mati Toominga andmetel on küün kunagise Tuulisilla kõrtsi kohal, mis asus Tallinn–Tartu–Riia talitee ääres. Ümbritsevate soode tõttu oli tee enne nõukogudeaegseid ulatuslikke metsa- ja põllukuivendusi suviti läbimatu. Teise maailmasõja lõppedes peitis perepoeg küüni metsast leitud relvi. Julgeoleku agendid said kusagilt saladuse teada. Keegi hoiatas peremeest ja nii sõitiski vanaperemees ühel külmal talvisel varahommikul, kaks kuulipritsi üle kresla ääre paistmas, Paide poole. Miilitsajaoskonna ees askeldavatel julgeolekumeestel olid näod hirmust kaamed ja käed puusa pealt kabuuri järgi haaramas, kui vana Kärpuk reel vedelevate kuulipildujatega nende palge ette ilmus.

Enamikku suviti läbipääsmatute taliteedega ühenduses olevaid küüne kasutasid metsavennad oma varjupaikadena. Tänuks ulualuse eest tegid nad mõnes kandis suvel küüni heina täis. Nii tegidki metsavennad ühe raskesti ligipääsetava küüni heina täis ja hakkasid peremehe toodud metsakohinat mekkima. Ülemeelikus tujus lasti lekkkuulidega küüni pihta märki... Nii ei jäänudki metsavendadel muud üle, kui uus küün üles raiuda ja ka uus hein sisse teha. Õnneks oli ümbruskonnas rohumaid piisavalt.

578588 / 6537364

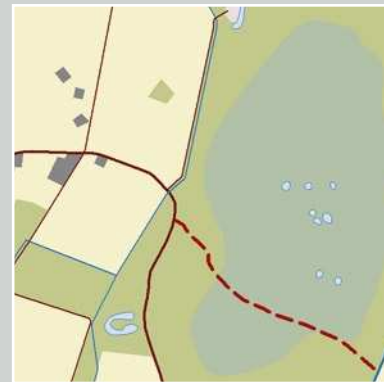
937:HEK:003

TALITEE VÄÄTSA RABA SERVAS

Teelõik Tallinn–Tartu–Riia põlisest taliteest Puramäe ja Vissuvere kõrtsi vahel on tänapäeval kasutusel Väätsa raba matkarajana. Ligi kahekilomeetrine lõik on soo ja kõrgrabamaastikul väga hästi säilinud. Jahimehed kasutavad seda meeleldi kütiliinina. Taliteest lõuna pool asub üks Eesti suuremaid, umbes 50 hektari suurune mõisate ajal kasutuses olnud turbaraba. Mati Toominga andmetel peitis NKVD nii 1941. kui ka 1944. ja 1945. aastal vanadesse turbaaukudesse oma veriste tegemiste jälgi. Palju kordi nähti, et pimeduse saabudes läksid vormis mehed käsi seljataga hoidvate vangidega rabasse ja varsti kõlasid lasud. Teinekord, kui ohvitsere kaasas polnud, jõuti kiirelt tagasi ja ka lasud kostsid kahtlaselt ligidalt. Ei viitsitud rabasse minna ja hukatud lükati mahajäetud talude kaevudesse.

583671 / 6533212

937:TAT:002

Aniküla vesiveski, 100
Araksaare sillakoht, 82
Armunate puu Sargveres, 104
Dehni mõis ja nivoojootjaga
puhaslaut, 24
Esna vallamaja, 70
Imavere mõisa magasiait, 48
Jelissejevi vesiveski, 116
Joosu Talu, 90
Järva-Jaani tärklisevabriku
varemed, 58
Kabelimägi, 20
Kaitseliidu Ambla kompanii
lasketiir, 30
Karinu mõisa lubjaahi, 60
Karjatoa lauda silotorn
Kolus, 120
Karuse talu, 112
Kiima kõrts, 50
Kikevere kalmistu, 46
Klementi talu, 56
Kunagine piirituse-tööstus, 108
Kuusna lubjaahjud, 76
Kõltsi kabel, 118

Käravete mõisa turbavõtukoht, 32
Küti rehielamu, 132
Lamba küla, 26
Liivaku männid, 42
Maagi allikas, 88
Matusepaik Meossaares, 136
Metsavend Jaan Lehtpere
kalm, 128
Metsavendade eluase, 122
Metsla tuuleveski, 64
Musta kuuse kultuur, 148
Mustla-Nõmme kõrts-
hobupostijaam, 94
Mägise magasiait, 38
Mündi paekarjäär, 102
Nuutre talu kiviaed, 36
Oostriku vesiveski, 80
Orjatee, 86
Pakkari-Otti kiviaed, 72
Pohlassaare rahaaugu mägi, 98
Punkrisaar, 18
Pähklimäe kitsejäljega
kultusekivi, 126
Pätsu tamm, 96

Rajassaare talukoht, 22
Raka mõisnike surnuaed, 34
Ramma kool, 62
Riigipiir Käreveres, 130
Rist kakerdaja rabas, 16
Seliküla mõisa häärber, 54
Söemiil Rammusaares, 138
Tammiku-Kaarevere külade
linaleoaugud, 40
Tuulisilla talu küün, 150
Tõrvaahi, 142
Türi–Paide–Tamsalu kitsa-
rööpmeline raudtee, 68
Udeva turbaraba, 78
Vaigutus Rassi külas, 140
Vaki metsavahi kordon, 134
Vodja vesiveski, 110
Võstermäe kultuurmännik, 124
Väätsa metskonna kordon, 146
Väätsa raba talitee, 152

